

HARİCİLERİN “İTİDAL” ARAYIŞI VE SUFRİYYE

Dr. Mehmet DALKILIÇ*

ÖZET

İslam mezhepleri tarihinde Haricîlerin ortaya çıkışı ve savunduğu fikirler uğruna sergilediği katı tavırlar her zaman tartışılan konular arasında olagelmıştır. Onların, özellikle devlet idaresini elinde bulunduracak kişi yani imam başta olmak üzere iman ve küfür konularındaki görüşleri, Müslümanların ilk defa karşılaştıkları fikirlerdi. Bu uğurda verilen mücadeleler, acımasız bir hal almış ve gün geçtikçe onları toplum tarafından dışlanma noktasına getirmiştir. Bunun yanında Haricîler arasında ortaya çıkan yeni problemler veya olaylar onları farklı düşünceleri benimsemeye sevk etmiştir. Böylece Haricîler en katı tavırları benimseyen Ezârîka'dan en ılımlı olan İbâziyye'ye kadar birçok fırkalara ayrılmıştır. Araştırma konumuzu oluşturan Sufriyye, Ezârîka'dan daha ılımlı olmakla birlikte, başlangıçta bu tutumu İbâziyye derecesine varamamıştır. Ancak Sufriyye'nin ifrat ve tefrit arasında itidal arayışı veya toplumsallaşması onları İbâziyye'ye daha çok yaklaştırmış ve zamanla çoğu Sufriyye mensubu İbâziyye fırkası içinde erimiştir.

Anahtar Kelimeler: *Haricîler, Sufriyye, itidal, İbâziyye, fırka.*

SUMMARY

SUFRIYYA AND SEEKING OF HAWARIJ FOR MODERATION

The emergence of Hawarij in the history of Islamic sects and tough attitudes for the sake of their principles have been always discussed. The issue of Imam, the person who rules the state and their thoughts on iman and kufr (belief and unbelief) are the points that Muslims encountered for the first time. The struggles for this purpose had become more brutal and let them out of society day by day. And moreover, the new peoblems and the events which appear among Hariji circles had driven them to assimilate different thoughts. In doing so, Harijiyya was splitted into so different sub-sects between Ezarika which has the most strict attitude and Ibadiyya which is moderate. Sufriyya, the subject of our study although he is more moderate than Ezarika, has not reach to degree of Ibadiyya. However, sufriyya's seeking of moderation between Ifrat and Tafir and their civilisation made them closer to Ibadiyya and in the course of time the fallowers of Sufriyya has been disappeared within the sect in question.

Key words: *Hawarij, Sufriyya, Moderation, Ibadiyya, Sect.*

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Elemanı.

GİRİŞ

Bir araştırmanın, tarihi gerçekliği ortaya çıkarmasında takip ettiği metot oldukça önemlidir. Bu bağlamda İslam Mezhepleri Tarihi konuları içinde yer alan fırkaların tarihi süreç içerisinde oluşum şekilleri, isimleri ve görüşleri meselesi, Doğulu ve Batılı araştırmacılar tarafından farklı metot ve bakış açısıyla incelenmiştir¹. Bu nedenle bazen aynı fırka hakkında birbirinden tamamen farklı fikirler ileri sürülebilmektedir. Buna gerekçe olarak da klasik kaynaklarda bulunan konuyla ilgili bilgilerin yetersiz ve hatta rivayetlerin birbirinden kopuk olması gösterilmiştir.² Nitekim çağdaş araştırmacıların erken dönem ihtilafları, siyasal ve sosyal çevrenin yönlendirici faktörlerine bağlayarak açıklama girişimleri, aslında tarihi vakaları tespit etmektense daha çok, söz konusu olayları etkileyici bir metotla ele aldıklarını göstermektedir. Bu tür araştırma örneklerine özellikle müsteşriklerin çalışmalarında rastlanılmaktadır. Ancak burada şunu da belirtelim ki, ilk dönem mezhepler tarihi olaylarının bu bakış açısıyla ele alınması, sosyal ve siyasal olayları belirleyici bir faktör olarak kabul etmeye neden olacaktır. Böyle bir metotla yapılan araştırmalar ve varılan sonuçların tarihi olaylarla ilgili bilgilerin üstünü örtmekten başka bir işe yaramayacağı açıktır.³

İslam mezheplerinden hiçbirisi, öğretisi ve düşüncelerinde, “iman” ve “küfr”ün mahiyeti hakkındaki tavrıyla, İslam toplumunu radikal anlamda etkilemede, Hâricîler kadar başarılı olmamıştır. Gerçekten de Hâricîlik, bir bakıma isminin de çağrıştırdığı gibi, teorik bir yaklaşımdan veya pratik bir araştırma ve inceleme yapmaktan daha çok aksiyona dönük bir hareket

¹ Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri- Tarihinde Usul Sorunu”, <http://www.sonmezkutlu.com> Erişim: 10.12.2005.

² Hâricîler hakkında, özellikle ilk Hâricî fırkalarla ilgili bilgileri kendi kaynaklarından öğrenme imkânı oldukça sınırlıdır. Zira Hâricî eserlerinin çoğu bize kadar gelmemiştir. Bununla birlikte gerek tarih, gerek edebiyat kitaplarında gerekse konuyla ilgili birçok eserde anlatılmıştır. Nitekim Ebu Mihnaf, Ebu Ubeyde ve el-Medâinî gibi bilginlere ait önemli eserlerin esas içeriklerini öğrendiğimiz birçok kitap mevcuttur. Mesela bk. el-Eş'arî, *Makalatü'l-İslâmiyyîn*, (nşr. H. Ritter), İstanbul 1929-1933, s. 75-128; Şehristani, *el-Milel ve'n-nihal*, (trc. Mustafa Öz), s. 119-140; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel*, IV, 188-192; Goldziher, *Vortlesungen über den Islam*, Heidiger 1925, s. 159-164; Houstma, *De strijd over het Dogma in den Islam tot op el-Ash'ari*, Leiden, 1875; Şerefeddin Yaltkaya, “İslam'da İlk Fikri Hareketler ve Dini Mezhepler: Havaric”, *Darülfünun, İlahiyat Fakültesi mecmuası*, sayı 14, (1930), s. 4-16; Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Isparta 2001, s. 93-109; Ethem Ruhi Fiğlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 169 vd.; Azmî es-Sâlihî-Mustafa Öz, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 175.

³ Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hareketlerinin Kelami Problemlere Etkisi*, s. 90; Abdulaziz Durî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, (trc. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991, s. 27; İrfan Abdülhamid, *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, (trc. M. Saim Yeprem), s. 75 vd;

olmuştur. Nitekim Hâricîlerin sosyo-kültürel yapısı üzerinde yapılan araştırmalar, geçim sıkıntısı çeken, bilim ve düşüncede sığ, "halis bedevî" sayılan insanların onların ana kitlesini oluşturduğunu iddia etmektedir.⁴ Burada öncelikle söz konusu fırkanın isimlendirme problemi başta olmak üzere fırkalaşma süreci, siyasi eylemleri ve görüşleri söz konusu edilecektir. Sonuçta Hâricîlerin genel tutum ve tavırlarına nispetle, Sufriyye'nin ılımlılık açısından bulunduğu yer tespit edilecektir.

I- ADLANDIRMA SORUNU

Klasik İslam mezhepleri tarihi ile ilgili kaynaklarda Sufriyye'nin niçin bu şekilde isimlendirildiği ile ilgili görüşler genel hatları ile nakledilmiştir. Başta Watt olmak üzere, Keith Lewinstein ve Wellhausen gibi Batılı araştırmacılardan birçokları Sufriyye'nin isimlendirme sorununa dikkatleri çekmişlerdir. Lewinstein'e göre Makâlât yazarları genellikle doktrinlerin tarihsel sürecinden söz etmemek suretiyle onları gizlemişlerdir. Bu bağlamda Ortaçağ mezhepler tarihi bilginleri, eski dogmatik tartışmaların kalıntılarından toplumun geçmişinin şematik ve maksatlı bir tarihini inşa etmişlerdir. Birçoklarının da ifade ettiği gibi bu tarih, Bauer'den beri modern araştırmacılar tarafından tercih edilen farklı bir Ortodoksluk mefhumuna dayanır. Mezhepler tarihi yazarları, bugünün eleştirel tarihçilerinin aksine, toplum tarafından eninde sonunda tasdik edilen inançların, rekabet halindeki doktrinlerin oluşturduğu erken dönemin henüz ayrılmamış düşünce potasından evrimleşerek oluştuğunu kabul etmezler. Onlar bunun yerine, eski bir şecereyi bu günün Ortodoksluğuna hamlederler ve sonrakini başlangıçtan itibaren heterodoksiden ayrı ve ondan bağımsız oluşmuş olarak kabul eder. Ortodoksluk olarak kabul edilen düşünce böylece küçümseyici silsileden temizlenmiş olur.⁵

Klasik mezhepler tarihi yazarlarının, sapkınlıkla, doğru inançlar arasındaki bu keskin ayrımı, sadece söylediklerinde değil, söyleyiş şekillerinde de açık bir şekilde görülür. Gulatla ilgili birçok çalışma, toplumun sürekli parçalara ayrılmasını, organizasyonun bir ilkesi olarak alır: Birçok mezhep orijinal Ortodoksluktan türemiş ve onlar da kendi içlerinde daha birçok gruplara

⁴ Mesela bk. Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Isparta 2001, s. 93-109; Azmî M.S. es-Sâlihî-Mustafa Öz, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 175 vd; İrfan Abdülhamid, *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, s. 75-92.

⁵ Mesela bk. Keith Lewinstein, "Making And Unmaking a Sect: The Heresiographers And The Sufriyya", *Studia Islamica*, LXXVI, Paris 1992, s. 75-76; Wansbrough, *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History*, Oxford 1978, s. 98-116.

ayrılmışlardır. Bir zamanlar birlik ve doğruluğun bulunduğu yerde, artık çokluk ve yalancılık vardır. Bu materyallerin düzenlenmesi, mezheplerin hatasına dikkat çekmeye yaramaktadır. Onların ilhadı, sadece doktrinlerinin doğasında değil, hizipleşme yoluyla farklı gruplar oluşturulduğu için aynı zamanda onların kimliğinde de açıktır.⁶

Lewinstein, bu ayrılıkçı yani *iftirak*-temelli çatı içinde, mezhepler tarihi bilginlerinin çoğunlukla seçkin bireylerin veya bazen de çok meşhur olmayan şahısların isimlerinden fırkalar ürettiklerini savunur. Bu durumda bidatçilikle suçlanan bir isme eklenen Arapçadaki *-iyye* soneki, en azından farklı mezhep mensupları varmış yanılıgısına neden olur. Ayrıca onu, geniş topluluktan daha ziyade muayyen şahsiyetlerle irtibatlandırmak, sapkınlığı tecrit etme konusunda işe yarar. Ona göre mezhepler tarihi bilginleri bu suretle, entelektüel tarihi tamamen eksiksiz olarak meydana getirilen Ortodoksluktan, yani Ehl-i Sünnet'ten bir dizi sapmalar veya inhiraflar şeklinde sunabilme imkânını elde etmişlerdir. Bir kişinin veya soyun adı ile tanıtılarak, her bir grubun kökenini ve doğuşunu saptamak suretiyle Ortodoksluk, herhangi bir gulat veya sapkınlık kirlenmesinden emin hale getirilir.⁷

Mezhepler tarihi bilginlerinin, Hâricî Sufriyye fırkasını ele alış tarzları, problemimizin önemini ortaya koymaktadır. Hicri II. asırdan itibaren, Mağrib ve Oman'da "Sufriyye" isminden açıkça söz edilmiştir. Bu sırada tarihçiler, kabilevî Hâricî gruplardan hem Sufriyye hem de İbâziyye şeklinde söz etmeye başlamışlardır. Onların, eğer varsa, doktrinle ilgili olarak oldukça küçük olmasına rağmen, ikisi de aynı alanlarda halk desteği için mücadele etmişlerdir.⁸ Ara sıra çatışma ciddi boyutlara ulaşmış olsa da, genellikle bu isimler tamamen birbirini dışlayan farklı fırkaları anlatmak için kullanılan etiketler manasına gelmez. Bu bir İbâzî geleneği izlenimini vermektedir ki, buna göre Mağrib'e

⁶ Nagel, "Das Problem der Orthodoxie im frühen Islam", *Studien zum Minderheitenproblem im Islam*, 1, Wiesbaden 1973, s. 7 vd.

⁷ Keith Lewinstein, "Making And Unmaking a Sect: The Heresiographers And The Sufriyya", *Studia Islamica*, s. 75-76.

⁸ Bu rekabet için (ki işbirliğinin dönemleri hariç yoktu), bk. Schwartz, *Die Anfänge der Ibaditen in Nordafrika* Wiesbaden 1983; Lewicki, "The Ibadites in Arabia and Africa", *Cahiers d'histoire mondiale*, 13:1, (1971), s. 75 vd; Musa Lekbâl, *el-Mağribi'l-İslâmî*, Cezajir 1981, s. 158 vd; Ayrıca bk. Wilkinson, "The Early Development of the Ibadi Movement in Basra", *Studies in the First Century of Islamic Society*, Southern Illinois University, 1982, s. 143 vd.

gönderilen ilk Sufriyye ve İbâziyye tebliğcileri sanki aynı deve ile oraya ulaşmış gibi tasvir edilir.⁹

Eğer bu iki fırka arasındaki periyodik düşmanlık, temelde dinî olmaktan daha çok dünyevî ise, Sunnî mezhepler tarihi yazarları üzerinde kayda değer bir etki yapmış olmalıdır. Fırak kitaplarının yazarları açıkça, kendi izahatlarında Hâricî fırkaları arasında Sufriyye'nin yerinin neresi olduğu problemi ile karşı karşıya kaldılar. Zorluk, bu Sufriyye-İbâziyye kabile çatışmasını, aşırı fırkalara ait edebiyatın bulundurabildiği, gerçek fırka bölünmesine dönüştürmede yatmaktadır. Bundan sonra, fırkanın oluşumu sürecinin iki yönünü üzerinde duracağız: Sufriyye ile ilgili Irak'a ait ilk yüzyıl kaynaklarının, gulat araştırmacılığının ilgisiyle mütenasip olan delilleri bulma çabası ve ikinci aşamada grup hakkındaki öğretilerin bir koleksiyonunu toplamaya teşebbüs etme. Her birinin oluşturulma şekli, bize fırka edebiyatının mekanizması konusunda oldukça fazla fikir verebilir.¹⁰

Fırkanın ismini tespit etme konusundaki bu açıklamadan sonra Suffriyye kavramının bu fırkaya isim oluşunun nedenini tam olarak tespit etme oldukça zordur. Nitekim tarih boyunca oluşan kaynaklara bakıldığında, Hâricîlerin Sufriyye fırkasını ifade etmek için birden fazla isim kullanıldığı açıkça görülecektir. Tarihçiler başta olmak üzere konuyla ilgili bilgi verenler eserlerinde, bütün bu isimleri tespit etmeye ve bunlar arasından söz konusu fırka için kullanılması gereken ismi tercih etmeye çalışmışlardır. Söz gelimi Makrîzî (ö. 845/1442), bu fırkanın yaygın isminin Sufriyye olduğunu belirtmekle birlikte, onlara "Ziyâdiye" de denildiğini ifade etmiştir. Bu ismin, fırkanın kurucusu olarak kabul edilen Ziyâd b. el-Asfar'a nispetinden kaynaklandığını belirtmiştir.¹¹ Yine Şehristânî, bu grubu Ziyâd b. el-Asfar'ın mensupları olarak kabul ettiği için onları Sufriyyetü'z-Ziyâdiyye şeklinde isimlendirmiş ve bir takım konularda Ezârika, Necedât ve İbâziyye fırkalarına muhalefet ettiklerini belirtmiştir.¹² Öte yandan bu fırka mensupları Hz. Ali döneminin yarısını Hz. Osman'ın üçte birini ve Hz. Âişe'nin kararlarını ise altıda birini kabul edip, geri

⁹ Hüseyin Mûnis, *Târîhu'l-Mağrib ve hadâratuhu*, s. 337; Schwartz, *Anfänge*, s. 98, 276 vd. Olaylar, elbette, Sufriyye'nin kendilerine başka türlü gözükmüş olabilir. Maalesef, bugün bize ulaşan hiçbir Sufriyye literatürüne sahip değiliz. Onların kendileri ile ilgili tarihleri, İbâzîler ve Sünnîler tarafından yazılmıştır.

¹⁰ Keith Lewinstein, "Making And Unmaking a Sect: The Heresiographers And The Sufriyya", *Studia Islamica*, s. 77-78.

¹¹ Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'ubar fi zikri'l-hatât ve'l-asar*, Kahire 1324, s. 179. Ayrıca bk. Ahmed Muhammed el-Havfi, *Edebî's-Süyâsiyye fi'l-asri'l-Emevî*, Beyrut ts., s. 102.

¹² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 139; Ayrıca bk. Ahmed b. Yahya, *el-Havâric Talâtü't-Tekfir fi'l-İslam*, (nşr. Hanefî Seyyid Abdullah), Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, ts., s. 43; Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 173; Mustafa Öz, "Ezârika", *DİA*, XII, 45-46.

kalan kısmını reddettikleri için “Nükkâr” adıyla da anılmışlardır.¹³ Yine bu fırka mensupları arasında İbnü'l-Asfar isminin şöhret bulması sonucunda müntesiplerine “Asfariyye” adı verilmiştir.¹⁴ Fakat söz konusu Hâricî fırkasını anmak için tarih boyunca kullanılan bütün bu isimler arasında “sufriyye” yaygınlık kazanmıştır. Ancak hemen belirtelim ki, bu kelimenin telaffuzu ile ilgili olarak da bir takım farklı görüşler bulunmaktadır. Nitekim bazı kaynaklarda söz konusu ismin “sıfriyye” şeklinde söylenmesi gerektiği bildirilmektedir.¹⁵

Yukarıda kısaca söz edilen isimlerden de anlaşılacağı gibi bu fırkanın bir isimlendirme sorunu bulunduğu açıktır. Nitekim Hâricîlerin *usûl* denilen ana fırkaları arasında sayılan Sufriyye'nin bu adının nereden geldiği hususunda bir takım görüşler ileri sürülmüştür. Bunların önemli bir kısmı, mezhebin kurucusunun adının *Sufri*¹⁶ ile ilgili olduğunda birleşir. Kaynaklarda yer alan bu konudaki bilgiler genel olarak bir tasnife tabi tutulacak olursa, üç ana grupta toplamak mümkündür. Bunlardan birincisine göre fırkanın adı, kurucusu sayılan şahsın isminde geçen *sufri* kelimesine nispetle oluşmuştur. Bu seçeneğin kabul edilmesi durumunda, bu defa da konuyla ilgili bilgiler veren ilim adamlarının bir şahıs üzerinde ittifak edemedikleri; künyesi içinde aynı kökten türetilmiş bir isim bulduran bazı şahısların mezhebin kurucusu olarak gösterildiği anlaşılmaktadır. Bu konuda o kadar ileri gidilmiştir ki, Sufriyye fırkasının kurucusu konusunda diğer hiçbir Hâricî fırkasında görülemeyecek bir şekilde farklı şahıslar söz konusu edilmiştir. Bu bağlamda *el-Müberred*, Sufriyye isminin kurucusu olan İbn Saffâr'a nispetle ortaya çıktığını belirtirken,¹⁷ İslam Mezhepleri tarihi veya kelim kaynaklarında yer alan ikinci bir görüşe göre bu fırka, kurucusu veya ilk lideri olarak kabul edilen Ziyâd b. el-Asfar'a nispetle Sufriyye adını almıştır. Bu rivayetin daha çok kelamcılar tarafından tercih edildiği eserlerinden anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda başta *Eş'ari*, *Bağdâdî*, *İcî* ve *Şehristânî* olmak üzere birçok İslam bilgininin de *Ziyâd b. el-Asfar* ismine nispetle fırkanın isminin sufriyye olarak ün saldıgı kabul ettikleri belirtilmelidir.¹⁸ Fakat *Malatî*, diğer hiçbir

¹³ Makrîzî, *a.g.e.*, s. 179. Ayrıca bk. Ethem Ruhi Fıglai, “İbâziyye”, *DİA*, 258.

¹⁴ el-İcî, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-keâm*, İstanbul 1286, III, 291.

¹⁵ Mesela bk. Makrîzî, *el-Hutat*, s. 179; G. Levi Della Vida, “Hâricîler”, *IA*, VI, 234;

¹⁶ el-Asfar kelimesinin kronolojik kullanımı ve anlamları konusunda bk. Maribel Fierro, “Al-Asfar”, *Studia Islamica*, sayı: LXXVII, Paris 1993, s. 169-181; a.mlf., “Al-Asfar Again”, *Jerusalem Studies In Arabic And Islam*, Jerusalem 1998, sayı: 22, s. 196-213.

¹⁷ Müberred, *el-Kâmil*, III, 1020.

¹⁸ Eş'ari, *Makalât*, s. 101 vd; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 65; el-İcî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 291; Şehristânî, *el-Milel*, s. 139; Âmir en-Neccâr, *el-Havâric*, Kahire 1990, s. 163.

kaynakta bulunmayan farklı bir görüş ileri sürerek, söz konusu fırkanın kurucusunun *Mühelleb b. Ebî Sufre* olduğu için Sufriyye adını aldığı ifade etmiştir.¹⁹ Ancak burada şunu da belirtelim ki, çağdaş araştırmacılar Malatî'nin bu görüşünün isabetli olmadığı üzerinde durmuşlardır.²⁰ *İsferâyini* ise Sufriyye kavramının Ziyâd el- Asfar'a nispetle ortaya çıktığını ifade etmiştir.²¹

İslam tarihçilerinin ise genel olarak Sufriyye isminin yukarıdaki şahıslardan başkalarına nispetle ortaya çıktığını benimsedikleri eserlerinden anlaşılmaktadır. Meselâ *Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî*, (310/923) ve *İbnü'l-Esîr* (630/1233) Sufriyye isminin Abdullah b. es-Saffar'a nispetle oluştuğunu bildirirken, *Makrîzî*, (845/1442) söz konusu ismin Nu'man b. Sufri'a nispetle ortaya çıktığını savunmuştur. *Yakup* ise fırkanın kurucusunun Abdullah b. Saffâr olduğunu söylemiştir.²² Tarihçiler Sufriyye'yi, her ne kadar kelam kaynaklarında söz konusu edilen isimlerden farklı kişilerle ilişkilendirse de hemen bütün bu şahısların künyesinde *sufri*²³ kökünden bir kelimenin bulunduğu görülmektedir. Nitekim söz konusu fırkanın kurucuları ve isme kaynaklık eden Nu'man b. Sufri da aynı özelliği taşımaktadır.²⁴ Ancak bu duruma uymayan bir görüşün varlığından da söz edilmelidir. Buna göre Sufriyye'nin kurucusu Ubeyde b. Kubey'dir. Nitekim *Eş'arî*, *Makalatü'l-İslâmiyyîn* adlı eserinde Sufriyye'nin Ziyâd b. el-Asfar'ın taraftarları olan Hâricîler olduğunu belirttikten sonra onların Ubeyde'ye mensup olduklarının da söylendiği üzerinde durur. Ubeyde hakkında da bilgi veren Eş'arî, onun, Hâricî liderlerden Necde'ye muhalefet edenler arasında bulunduğunu ve Yemâme'den döndüğünü ifade eder. Bu bağlamda Necde'nin, Basralılara mektup yazması üzerine, Ubeyde'nin Abdullah b. İbâz'la²⁵ bir araya gelip söz konusu mektubu birlikte okuyarak değerlendirdiklerini belirtir. Abdullah b. İbâz, isyan edenler hariç, Muhakkime'yi dost edindiğini, namaz kılan muhaliflerinin kâfir olduklarını ancak müşrik olmadıklarını söylemiştir. Ubeyde ise, kendilerine muhalif olan

¹⁹ Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Red*, s. 52. Ayrıca bk. Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 171.

²⁰ Mesela bk. Ma'rûf, *el-Havâric*, s. 234 vd.

²¹ *İsferâyini*, *et-Tebîr fi'd-dîn ve'temyîzi'l-fırakâ'n-nâciye ani'l-fırakâ'l-hâlikîn*, (nşr. Mehmet Zâhid el-Kevserî), Mısır, 1955, s. 58. Ayrıca bu konudaki değerlendirmeleri için bk. Adnan Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, s. 120-125.

²² Makrîzî, *el-Hutat*, s. 178.

²³ Al-Asfar kelimesinin kullanılışı ve İslam tarihi boyunca kazandığı anlamlar konusunda daha geniş bilgi için bk. Maribel Fierro, "Al-Asfar", *Studia Islamica*, LXXVII, Paris, s. 169-181; a.mlf., "Al-Asfar Again", *Jerusalem Studies in Arabic And Islam*, sayı 22, Jarusalem, 1998, s. 196-213.

²⁴ Levi Della Vida, "Sufriyye", *IA*, İstanbul 1993, X, 782. Ayrıca bk. Adnan Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, s. 125

²⁵ Bk. el-Mübrred, *el-Kâmil*, III, 1203, 1220; İbn Düreyd, *el-İştikâk*, s. 249; Taberî, *Târîh*, V, 566-68; el-Malatî, *et-Tenbîh*, s. 4, 52, 179.

bütün Hâricî mezheplerinin müşrik olduklarını, onlara karşı takınılacak tavrın, tıpkı müşriklerle savaşan Resûlullah (s.a.v.)'in harp ehline karşı davranışı gibi olduğunu söyledi.²⁶

Bütün bu isimler arasında en çok tercih edilen görüşe göre önceleri İbn Ezrak ile birlikte hareket eden ancak ayaklanma ve isti'raz gibi konularda aralarında çıkan ihtilaf nedeniyle ondan ayrılan Abdullah b. Saffâr'dır. Onun adına nispetle taraftarları Sufriyye adıyla tanınmıştır.²⁷

İkinci gurupta yer alan ve daha çok kelimacılar tarafından dile getirilen görüşe göre Sufriyye ismi bir grubun özelliklerinden dolayı ortaya çıkmıştır. Belli bir grup insanın çok ibadet etmeleri, günlerini oruçlu geçirip, az yemeleri neticesinde yüzleri sararmış ve onların bu özellikleri diğer insanların dikkatlerini çekmiştir. Bu nedenle Arapçadaki sarı anlamındaki "suffr" kelimesine nispet eki getirilerek bu grup mensupları Sufriyye olarak tanınmıştır. Müberred'in ifadelerine göre bu görüş, önceleri Hâricî iken sonradan Mürciî olan Nasr b. Asım el-Leysi tarafından savunulmuştur.²⁸ Hâricî şairlere nispet edilen şiirlerde bu görüşü doğrulayacak bir takım bilgiler bulmak mümkündür. Nitekim söz konusu şiirlerden birinde Yezid b. Abdülmelik'in hilafetinin sonlarına doğru yüzü veya teni ibadet etmekten ve az gıda almaktan sararmış insanların öldürüldüğü dile getirilmiştir.

(Onlar öyle) gençlerdir ki, onlarda huşu gayretini görürsün,
Onların hepsi daha genç iken Kur'ân'ı hakem tayin etmişlerdir.
Teheccüd onların etini o kadar zayıf düşürmüştür ki, nihayet
Sapsarı bir deri ile kemiklerden ibaret kaldılar.²⁹

Üçüncü ve son gurupta yer alan görüşe göre ise Sufriyye kelimesi, daha başlangıçtan itibaren sadece küçük bir grubun veya fırkanın adı değil, Hâricîlerin bütününe ifade eden bir isimdir. Nitekim kaynaklarda Hâricîlerin Abdullah b. Vehb'den önce Ma'den el-İyâdî'ye biat ettiği bilgisi yer almaktadır. Ancak onu "Selam olsun! Kendisini Allah'a vererek biat edenlere, fakat isyan etmeyip sakin duran hizbe selam yok" anlamındaki şiirinden sonra terk

²⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 101. Krş. Malatî, *et-Tenbîh*, s. 52; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 90-91; Şehristânî, *el-Milel*, s. 137; Isferâyînî, *et-Tabsîr*, s. 31-32.

²⁷ Nâyif Ma'ruf, *el-Havâric*, s. 234.

²⁸ Müberred, *el-Kâmil*, III, 1020-1041. Ayrıca bk. Keith Lewinstein, "Making And Unmaking a Sect: The Heresiographers And The Sufriyya", *Studia Islamica*, s. 77-78; Maribel Fierro, "Al-Asfar Again", *Jerusalem Studies In Arabic And Islam*, Jerusalem 1998, s. 209-213.

²⁹ Nâyif Ma'ruf, *el-Havâric*, s. 235.

etmişlerdir. Nitekim bu duruma dikkatleri çeken Müberred de Hâricîlerin el-İyâdi'ye: "Sen kaadeyi yani isyandan kaçmanları kötileyip terk ettiğin için biz de sana karşı çıkıp senden ayrılıyoruz" demişlerdir.³⁰

Bütün bu görüşler genel bir değerlendirmeye tabi tutulacak olursa, son grupta zikredilen ve Sufriyye isminin başlangıçta bütün Hâricîleri ifade etmek amacıyla kullanıldığını belirten yaklaşım, Hâricîlerin diğer insanlar arasında ün saldığı vasıfları açısından daha mantıklı görünmektedir. Zira söz konusu mezhep taraftarları hakkında gelen bilgiler bunu gerektirmektedir. Ancak tarihi seyir içerisinde İbn Saffar'ın taraftarlarının gerek ana grup içindeki tutum ve tavırlarını devam ettirerek yüzlerinin sarılığı ile meşhur olmaları, gerekse yeni imamlarının isminde bulunan sufr kökünden türetilmiş bir isme nispetle bu fırka mensupları Sufriyye adıyla tanınmaya başlamıştır.³¹ Ancak mezhebin isminin Sufriyye olmasının, bir şekilde kurucularıyla ilişkili olabileceği dikkate alındığında, bu isimlerden birinin olma ihtimali artar. Her hâlükârda, araştırmacıların da belirttiği gibi bu isimler hakkındaki bilgilerimiz yok denecek kadar azdır ve söz konusu üç şahıs da hakkında yeteri kadar bilgi bulunmadığı için yeterince tanınmayan şahsiyetlerdir.³²

Sonuç olarak isimlendirme konusu, bilindiği gibi, gerek mezhepler tarihinde ve gerekse bilim tarihinde önemli bir konu olagelmiştir. Bu bağlamda ismin ilk anlamı, söz konusu olan bir mezhepse, mezhebin ana fikri hakkında bir bilgi verdiği gibi bazen de o akımın nasıl algılandığının bir göstergesi sayılmıştır. Sözelimi Mutezile adının kaynağı üzerindeki tartışmalar "Mutezile" veya "itizal" adının farklı iki bakış açısıyla olumlu ve olumsuz içerikle nasıl işlevselleştirilebileceğini göstermiştir. Sufriyye için de aynı durum düşünülebilir. Nitekim Sufriyye isimlendirmesinin kaynağı hakkındaki iddialardan birisi, isimlendirmenin "sıfır" anlamındaki "sıfır" kelimesinden geldiğidir³³ ki, buna göre Sufriyye fırkasını tercih eden kişilerin, bu mezhebi seçmeden önce hiçbir değeri bulunmamaktaydı. Bu görüşün belli bir bakış açısını yansıttığı ve belki de pek tutarlı olmadığı anlaşılmaktadır. Kabule en yakın açıklama, Sufrîlerin züht tavrına işaret eden "simalarının sarılığı"yla mezhebin adının ilişkilendirilmiş olmasıdır. Aslında züht ve katı bir ibadet hayatı, Hâricîliğin ana karakteri olarak biline gelmiştir. Bu noktada Hâricî imamların zahidâne yaşantılarıyla ilgili menkıbe ve öyküler İslam

³⁰ Müberred, *el-Kâmil*, III, 1041.

³¹ Müberred, *a.g.e.*, III, 1041. Ayrıca bk. Maribel Fierro, "Al-Asfar Again", *Jerusalem Studies In Arabic And Islam*, Jerusalem 1998, sayı: 22, s. 208-213.

³² Mesela bk. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 11-45; Keith Lewinstein, "Making And Unmaking a Sect: The Heresiographers And The Sufriyya", *Studia Islamica*, s. 75-96.

³³ Makrîzî, *Hutât*, II, 254.

kaynaklarında sıkça anlatılmıştır. Mezhep içindeki fırkalarda da aynı tavır sürmüştür. Bu yönüyle isimlendirmenin Hâricîlerin züht hayatına işaret eden "rengin sarılığıyla" ilgili olması mümkündür.³⁴

Öte yandan Hâricîlik içindeki akımlara baktığımızda bazı vakalar göz ardı edilecek olursa, genellikle akımlar kurucularının adlarıyla isimlendirilmişler veya kurucularına nispet edilmişlerdir. Aynı durumu diğer mezheplerde de gözlemek mümkündür. Sözelimi Şiilik içindeki fırkaların önemli bir kesimi kurucularına nispet edilmişler ve onların isimleriyle adlandırılmışlardır. Bu durumda aynı gelişmenin Hâricîlik içinde de ortaya çıktığını ve fırkanın adının kurucusuyla ilişkili olduğunu kabul etmek tutarlı görünmektedir. Dolayısıyla Hâricîlerden bir gruba isim olan *Sufriyye* kelimesinin bir lidere nispetle ortaya çıkmış olması, tarihi vakalara daha uygun düşmektedir.

II- HARİCİLERİN FIRKALARA AYRILIŞI VE SUFRİYYE

Tahkim olayına itiraz ederek Hz. Ali'den, başka bir ifade ile ana gruptan ayrılan Hâricîler,³⁵ Sıffin'de ortaya çıkan grup kimliklerini kendilerine özgü bir şekilde geliştirmişlerdi.³⁶ Ali'yi tahkimden dolayı affetmedikleri gibi, sonraki

³⁴ Mesela bk. Müberred, *el-Kâmil*, III, 292; Ahmed Muhammed el-Havfi, *Edebü's-Süyâsiyye fi'l-asri'l-Emevî*, Beyrut ts., s. 102; Maribel Fierro, "Al-Astâr Again", *Jerusalem Studies In Arabic And Islam*, Jerusalem 1998, sayı: 22, s. 208-213.

³⁵ İslam Mezhepleri ile ilgili eser yazarların Hâricîlerin ortaya çıkışını genellikle hakem olayına bağlamakla birlikte, bu hareket neden olan başka birtakim sebepler üzerinde durmayı da ihmal etmedikleri görülmektedir. Bu bağlamda Hâricîlik hareketini oluşturan kesimin kurra denilen dindar kimseler tarafından oluşturulması ve siyasi çekişmelerden uzak, İslam'ın ilk yıllarındaki ideal toplumu istemeleri, Araçların merkezi yönetime karşı edindikleri geleneksel direniş psikolojisi, fatalist yaklaşımlar ve sülale psikolojisi gibi nedenler sıralanmıştır. Mesela bk. Şehristânî, *el-Milel*, s. 119-140; İbn Hazm, *el-Fasl*, II, 113 vd.; IV, 155-190; Nâyif Ma'rûf, *el-Havâric*, s. 20-61; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 11-45; Adnan Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, s. 33-132; a.mlf., *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, s. 57 vd; İrfan Abdülhamid, *a.g.e.*, s. 75-79; G. Levi Delia Vida, "Hâricîler", *İA*, VI/1, 232-233.

³⁶ Kaynaklar Hâricîlerin, Hz. Ali ile Şam valisi Muâviye arasında yapılan Sıffin savaşında, sorunun çözümü için tarafların birer hakem atamaları üzerine ortaya çıktığını vurgulamışlardır. Zira sorunu hakemler aracılığı ile çözmeyi kabul ettiği için Hz. Ali'nin kâfir olduğunu ve bu nedenle de ondan ayrılanın farz olduğu düşüncesini benimsemişlerdir. Bu huruç veya karşı çıkış hareketi İslâm tarihinde ilk siyasî parçalanmaya neden olmuştur. Harûra'dan sonra Nehrevân'da üslenen bu grup, İslâm tarihinin en kati, en isyancı partisini oluşturdu. Mesela bk. Ahmet Emin, *Duha'l-İslâm*, III, 5; Adnan Demircan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, s. 93-101; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169 vd; İrfan Abdülhamid, *a.g.e.*, s. 75-92.

idarecilere karşı da adil imam olmadıkları iddia ederek baş kaldırmaları uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Özellikle 76/695 yılında bir savaş esnasında ölen Sâlih'in ayaklanması bir yıldan uzun sürmüştür.³⁷ Söz konusu şahıslar, gerçekleştirdikleri bu ayaklanmalarla Hâricîler için yeni bir hareket tarzı tayin etmişlerdir³⁸. Ancak bu durum çok geçmeden kendi içlerinde dînî, siyasî ve politik bir takım tartışmaların ortaya çıkmasına da neden olmuştur.³⁹

³⁷ Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, s. 30.

³⁸ G. Levi Della Vida, "Sufriye", *IA*, İstanbul 1993.

³⁹ Nitekim Hâricî isyanları sadece Muâviye dönemine (40-60/660-680) mahsus kalmamış, bu durum özellikle Abbasîler'e karşı siyasî muhalefet ve ayaklanma faaliyetleri şeklinde sürdürülmüştür. Gelişen olaylar sonuçta durumu bir nevi kan davası haline dönüştürmüştür. Bu bağlamda Hâricî şehitlerine yapılan merasimler, onların intikamını alma konusunda halkın harekete geçirilmesi için kullanılmış ve bunun sonucunda isyanlar sürmüştür. Eş'arî, Hz. Ali'nin hilafeti esnasında meydana gelen ayaklanmaların birçoğunu söz konusu ederek bunların kimler tarafından gerçekleştirildiğini bildirir. Özellikle Basra'da Ziyad b. Ebîhi ve oğlu Ubeydullah'ın valilikleri zamanında birçok isyan gerçekleştirilmiştir. Söz konusu ayaklanmaların en önemlisi Mirdas b. Udeyye et-Temimi, Abû Bilal ve Sâlih b. Müserrih tarafından çıkarılmış olan isyanlar olduğu belirtilmelidir. Hâricîlerin Ali'den sonra gerçekleştirdiği isyanlarından bahsetmemesini, kitabın çok uzayacağına bağlayan Eş'arî, Hz. Ali'nin ölümüne kadar meydana gelen Hâricî isyanlarını şu şekilde sıralar: "Sıffîn'de tahkime ilk başvuran kişinin, Urve b. Bilâl b. Mirdâs olduğu söylenir. Ayrıca tahkime ilk başvuranın Yezîd b. Âsım el-Muhâribî olduğu da belirtilmektedir. Bu kişinin Temîm kabilesinden Sa'd b. Zeydi Menât'tan bir adam olduğu ifade edilir. Nefsini ilk satanın (şurât) Benû Yeşkûr'dan bir adam olduğunda söz konusu edilir. İlk ayrıldıklarında Hâricîlerin emiri Abdullah b. el-Kevvâ, savaş emirleri Şebes b. Rib'î idi. Sonra 37 senesinin Şevvâl'nin bitişine on gün kala Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye biat ettiler. Abdullah b. Vehb ile birleşmek için Basra'dan gelen Hâricîlerin reisi Mis'ar b. Fedekî idi. O, kendisine ve taraftarlarına gelenleri sorgulamış ve Abdullah b. Habbâb'ı öldürmüştü. Bazı Hâricîler, Abdullah b. Vehb'in bütün bunları çirkin bulduğunu ve aynı şekilde kendi taraftarlarının da çirkin bulduğunu söylüyordu. Bazıları, Mis'ar'm Abdullah'ı öldürmesini te'vîl ederler. Denilir ki: O, ondan, babasının Peygamber (s.a.v.)'den işittiği bir hadisi nakletmesini istedi. O da, fiten konusunda, "savaşlara katılmamayı (ku'ûd) ve Allah'ın kulumun öldürülen adam olmasını" istediği bir hadis nakletti. Bunun üzerine onlar, isyân edenlerin de, Ali (r.a.)'nin de hatalı olduklarına inandığını düşündüler. Bu yüzden onun kanını helâl gördüler. Ali b. Ebî Tâlib ile Abdullah b. Vehb arasında savaş durumu ortaya çıkınca, onların çoğu Ali ile savaşmaktan ürktüler. Onlardan bir grub Abdullah b. el-Vehb'den ayrıldı. Bunlardan biri üçyüz kişiyle ayrılan Cuveyriyye b. Fâdiğ'dir. Diğer Mis'ar b. Fedekî, ikiyüz kişiyle Basra'ya yöneldi. O zamanda Ali b. Ebî Tâlib ile beraber olan Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin komutasına girdiği söylenir. Onlardan Ferve b. Nevfel el-Eşca'î beşyüz kişi ile ayrıldı. Onlardan Abdullah et-Tâî, üçyüz kişi ile Kûfe'ye döndü. Onun, Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin komutasına girdiği de söylenir. Onlardan Sâlim b. Rebî'a onsekiz kişi ile ayrılarak Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin taraftarlarına katıldığı belirtilir. Onlardan Ebû Meryem es-Sa'dî'nin ise ikiyüz kişi ile ayrıldı. Onun Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin ordusuna katıldığı ifade edilir. Onlardan Eşres b. Avf ikiyüz kişiyle Deskere'ye gitti. el-Medâinî'nin bildirdiğine göre, Hâricîlerden bir grup Şamlılarla savaşmak üzere Ali (r.a.) ile çıktılar. Ali, en-Nehr ahalisine

Tarih kaynakları, Hâricî fırkaların, Abdullah b. Zubeyr'le düştükleri anlaşmazlık sonucu veya Yezid'in ölümü üzerine Basra'da hep birden ortaya çıkmış gibi gösteren rivayetler bulundurmamakla birlikte, olayları ve tarihi süreci tespit edilmeden bu sonuca ulaşmanın pek mümkün olmadığı açıktır. Mesela önceleri Hâricîler, başta Suriye olmak üzere Doğu eyaletlerinde bulunmadıkları, Afrika'da ise ancak Abbasîler devrinden itibaren tanınmaya başladığı bilinmektedir. Bu süreçte Hâricîlerin buldukları yerlerdeki siyâsî idareye karşı şiddetli isyanlar gerçekleştirdiği de bir vakıadır. Böylece tahkimden sonraki süreçte özellikle Küfe ve Basra arasındaki el-Batâih'te üstlenmişler, ancak Hicrî 65 yılına gelindiğinde, başta Ezrakiyye, Necdiyye, Sufriyye ve İbâziyye kolları olmak üzere birçok gruba ayrılmışlardır.⁴⁰ Ezrakîler, Nafi b. el-Ezrak'ın görüşleri etrafında toplanan ve en sert isyancı Hâricilerdi. Gerçekleştirdiği isyanlar onlara Kirman, Fars ve diğer doğu eyaletlerinin egemenliğini geçici olarak temin etmişse de, hem kendisinin hem de Katarî b. el-Fucâe'nin ölümü ile sonuçlanan (78-9/698-9) olaylardan sonra, Ezrakîlerle geri kalan Arap unsuru ve mevalî arasında büyük anlaşmazlıklar ortaya

yönelince, ondan ayrılıp Nuhayle'ye geçtiler ve orada kaldılar. Abdullah b. Vehb er-Râsibî ve taraftarlarının öldürülme tarihi, 38 senesinin Safer ayının yedisinde idi. Abdullah b. Vehb er-Râsibî'den sonra, Ali'ye hayatta iken Hâricîlerden Eşres b. Avf isyan etti. Ali, onun üzerine bir ordu gönderdi. O ve taraftarları el-Enbâr'da 38 senesinin Rebû'l-Evvei ayında öldürüldü. İbn Ullefe et-Teymî isyân etti. Ali, onun üzerine Ma'kil b. Kays er-Riyahî'yi gönderdi. O, onu ve taraftarlarını Mâsebezân'da aynı yılın Cemâziye'l-Evvel ayında öldürdü. el-Eşheb b. Bişr isyân etti. Ali, onun üzerine Cârîye b. Kudâme'yi gönderdi. el-Eşheb ve taraftarları, aynı senenin Cemâziye'l-âhir ayında Crcerâyâ'da öldürüldü. Hâricîlerden Sa'd denilen bir adam Ali'ye isyân etti. Ali, el-Medâin'de bulunan Sa'd b. Mes'ûd es-Sekafî'ye bir mektup yazdı. Sa'd, onun üzerine gitti. Aynı senenin Recep ayında onu ve taraftarlarını öldürdü. Ebû Meryem es-Sa'dî isyân etti. Ali, onun üzerine Şurayh b. Hâni'i gönderdi. Küfe'ye iki fersah mesafede idiler. Sonra onlara Cârîye b. Kudâme es-Sa'dî de katıldı. Emân isteyen ellî kadar adam dışında, Ebû Meryem ve taraftarları öldürüldü. Bu, aynı senenin Ramazan ayında oldu. Sonra Ali (r.a.) öldürüldü. Bk. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 128-131. Ayrıca Hâricîler'in, Emevîler ve Abbasîler döneminde de gerçekleştirmeye devam ettikleri birçok isyan için bk. Taberî, *Tarih*, VI, 29 vd.; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 172; Adnan Demircan, *Hâricîler'in Siyâsî Faaliyetleri*, s. 117-242; a.mlf., *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, İstanbul 2000, s. 51-111; Cem Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyâsî İsyânlar*, Ankara 2001, s. 167-210.

⁴⁰ *Uşulu'l-Havaric* olarak nitelenen Ezârîka, Nccadat, İbâziyye, Sufriyye ve Beyhesiyye fırkalarının dışında daha birçok Hâricî alt grupları oluşmuştur. Bunların sayıları kaynaklara göre değişiklik arz etmekle birlikte genellikle, Acaride, Hazımîyye, Şuaybiyye, Ma'lumiyye, Mechuliyye, Ashab-ı Taat, Saltıyye, Ahnesiyye, Şebibiyye, Şeybaniyye, Ma'bediyye, Ruşeydiyye, Mükremiyye, Hamzıyye, Şemrahiyye, İbrahimiyye şeklinde sıralanır. Ayrıca İslam dairesinden çıkmış olan iki fırka daha vardır ki onlar da 1- Yezidiyye 2- Meymuniyye'dir. Mesela bk. el-Eş'arî, *Makalatü'l-İslâmiyyîn*, s. 75-128; Şehristani, *el-Milel ve'n-nihal*, (trc. Mustafa Öz), s. 119-140; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel*, IV, 188-192; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 172.

çıkıştır. Benimsediği görüş, tutum ve davranışları açısından Sufriyye'nin, Hâricî fırkalar arasında en aşırı fikirleri savunan Ezârika ile en mutedil, diğer bir ifade ile Ehl-i Sünnet'e en yakın olan İbâziyye⁴¹ fırkası arasında olduğu hatta İbâziyye'ye daha yakın bulunduğu görülmektedir.⁴²

Hâricîlerin yayıldığı coğrafyayı söz konusu eden Eş'arî, onların el-Cezîre, Musûl, Ammân, Hadramut, Mağrib ve Horasan'ın bazı nahiyelerine hâkim olduklarını bildirdikten sonra, Sufriyye liderlerinden birinin Sicilmâse⁴³ denilen yeri ele geçirip, kendi idaresini kurduğunu belirtmiştir.⁴⁴ Öte yandan İbn Zübeyr'in valiliği devrinde, 65/685 ve 72/692 yılları arasında Arabistan Hâricîlerinden de söz edilmektedir ki, İmamları Ebû Tâlut, Necde b. Âmir ve Ebû Fudayk'ın çabalarıyla Yemâme, Hadramut, Yemen ve Tâif'i ele geçirmişler, ancak Haccac'm sıkı takipleri sonucu Yarımadanın doğusunda bir süre daha yaşasalar da bölgede tutunamamışlardır. Nitekim Emeviler'in son döneminde ayaklanma imkânı bulan Dehhak b. Kays eş-Şeybânî'nin, el-Cezîre ve Irak'ta Abdullah b. Yahya ile Ebû Hamza'nın Arabistan'daki isyanları, tenkil suretiyle sona erdirilmiştir. Ancak Hâricîler, Basra'yı merkez edininip çevreye elçiler göndermek suretiyle varlıklarını sürdürmüşlerdir. Abbasîler döneminde Irak'ta ve civarındaki sıkı takipler onları Doğu Arabistan, Kuzey Afrika ve Afrika'nın doğusuna yöneltmiştir. Afrika ve Endülüs'te Hâricî fırkaların toplum arasında tutunmasında İbâzîler'in önemli bir rol oynadığı kabul edilmektedir.⁴⁵ Diğer Hâricî gruplar, Haccac tarafından alınan tedbirler sonucunda ağır bir yenilgiye uğratarak sona erdirilmiş olmasına rağmen, Abdullah b. İbaz el-Murrî et-Temimî etrafında toplanan İbâzîler ve yine aynı şekilde ılımlı

⁴¹ Hâricî fırkaları arasında en mutedil olanının İbâziyye olduğu konusunda bir fikir birliği bulunmaktadır. Mesela bk. Âmir en-Neccâr, el-Havâric, s. 163-165; Ethem Ruhi Fırlalı, "İbâziyye", *DİA*, 256-261.

⁴² Mesela bk. Mustafa Öz, "Ezârika", *DİA*, XII, 45-46; G. Levi Della Vida, "Hâricîler", *İA*, V/I, 234 vd; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-174; Âmir en-Neccâr, *el-Havâric*, s. 163-165.

⁴³ Sicilmâse: Eski Bir Fas şehridir. Büyük Sahrâ'nın kenarında, Vâdî Ziz'in sol kıyısındadır. Bk. Colin, "Sicilmâse", *İA*, X/586-88.

⁴⁴ Eş'arî, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn*, (nşr. H. Ritter), İstanbul 1929-1933, s. 75-128. Ayrıca bk. Seksekî, *el-Burhân*, 18-19; Nâsir b. Abdülkerim ei-Akl, *el-Havâric evvelü'l-fırak fi târihi'l-İslam*, Riyad 1998, s. 50-51; Musa Lekbâl, *el-Mağribi'l-İslâmî*, Cezair 1981, s. 158 vd.

⁴⁵ Eş'arî, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 75-128; Şehristânî, *el-Milel ve'l-nihai*, s. 137-138; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel*, Kahire 1320, IV, 188-192; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, Kahire 1328, s. 54-92, 263-265; Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, Heidiger 1925, s. 159-164; Şerefeddin Yalçıkaya, "İslam'da İlk Fikri Hareketler ve Dini Mezhepler: Havâric", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı 14, yıl, 1930, s. 4-16; Watt, *a.g.e.*, s. 11-45; Nâyif Ma'rûf, *el-Havâric*, s. 238-244; Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 231-240; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 172.

görüşleriyle toplumsallaşma sürecinde önemli girişimlerde bulunan Sufriyye, varlığını günümüze kadar koruyabilen Hâricî fırkaları olmuşlardır.⁴⁶

Hâricîlerin tarih boyunca, Kuzey Afrika'da Kayravan, Libya, Tunus ve Trablus'ta geçici hükümetleri olmuştur. Bugün hâlâ Oman, Arab yarımadası, Libya, Madagaskar, Cezayir, Trablus, Doğu Afrika, Zengibar, Maskat ve Cerbe adasında yaşamaktadırlar.⁴⁷ Hz. Ali döneminden itibaren sıkı bir takibata uğrayan Hâricîler, belki de daha rahat bir ortam bulabilmek veya kendi görüşlerini Ehl-i Sünnet coğrafyasından uzak ortamlarda yayabilecekleri düşüncesiyle, Kuzey Afrika'ya yerleşmeye çok erken dönemlerden itibaren ilgi duymuşlardır. Nitekim Zehebî'nin (ö. 748/1374) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* adlı eserinde naklettiğine göre, Hâricî fırkalardan Sufriyye ile ilgili görüşleri Mağrib'e ilk götüren kimse, İbn Abbâs'm âzâtlısı İkrime (ö. 107/725) olmuştur.⁴⁸ Konuyla ilgili günümüze kadar ulaşan rivayetlerden, onu bu coğrafyaya yönlendiren kişinin, Ebu'l-Esved olduğu anlaşılmaktadır. O, Mısır'a gidince İkrime ile karşılaşmış ve İkrime'nin kendisine Mağrib halkının durumunu sorması üzerine Ebu'l-Esved; halkın kültür seviyesinin oldukça düşük olduğunu ve İslam hakkında hiçbir şey bilmediğini söylemiştir. Bunun üzerine İkrime Mağrib'e gitmiş ve orada Sufriyye fırkasının öğretilerini ilk defa

⁴⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 102-105; G. Levi Della Vida, "Hâricîler", *İA*, V/1, 232-236; Azmî M.S. es-Sâlihî-Mustafa Öz, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 178.

⁴⁷ Bk. Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Isparta 2001, s. 99; Nâsır b. Abdülkerim el-Akl, *el-Havâric evvelü'l-fırak fi târihi'l-İslam*, s. 51; Musa Lekbâl, *el-Mağribi'l-İslâmî*, Cezair 1981, s. 158 vd; Azmî M.S. es-Sâlihî-Mustafa Öz, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 178.

⁴⁸ Asıl adı Ebû Abdillâh İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Medenî olan İkrime Abdullâh b. Abbas'ın mevlâsı, müfessir ve tâbiidir. Berberî asıllı olduğu bildirilen İkrime'nin, gerek ilim tahsili, gerekse çocuklarının rızkını temin etmek amacıyla birçok İslam coğrafyasını gezdiği kaynaklarda yer almaktadır. Bu nedenle İkrime'nin Hâricî olduğu konusunda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Başta ez-Zehbî olmak üzere İslam bilginleri onu Hâricîlerin Harûriyye, Sufriyye, Necdiyye, İbâziyye ve Beyhesiyye gibi değişik fırkalarına mensubiyetine delalet eden rivayetleri nakletmektedirler. Ancak bir kişinin aynı zamanda bir mezhebin çeşitli fırkalarına mensup olması pek mümkün görülmemektedir. Bu durumu değerlendiren araştırmacılar Emevî yönetiminin baskılarına karşı İkrimenin Hâricî çevrelerle olan siyasî ilişkilerinin bu tür iddialara yol açabileceği görüşü üzerinde durmuşlardır. Bu nedenle onun bu ilişkileri mezhep açısından Hâricîlerin görüşlerini benimsediği anlamına gelmediği belirtilmiştir. Nitekim siyasî ihtilafların çözümü amacıyla Hâricî liderlerle görüşmeler esnasında İkrime'nin hazır bulunması bunu göstermektedir. Mesela bk. Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, II, 5-12; Taberî, *Târîh*, VI, 139; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (nşr. Şuayb Arnaut), Beyrut 1990, V, 20-27; a.mlf., *Mi'zanü'l-i'tidâl*, III, 96; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, Beyrut 1957, V, 293; Mizzî, *Tehzibu'l-kemâl*, XX, 264-292; İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, VII, 267; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, Mısır 1353, s. 201; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, Kahire 1948, II, 428; Musa Lekbâl, *el-Mağribi'l-İslâmî*, Cezair 1981, s. 158 vd; Tayyar Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", *DİA*, XXII, 40-42.

olarak dillendirmiştir.⁴⁹ Bu arada İkrime'nin Sufriyye başta olmak üzere çeşitli Hâricî gruplarına nispet edilmesi, onun bir Hâricî değil, uygulanan baskılar veya Emevî karşıtı tutumları nedeniyle her bir Hâricî grubunu Emevîlere karşı desteklemiş olmasından kaynaklandığını düşündürmektedir. Bu nedenle onun sadece bir grubun görüşleriyle yetinmemiş olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

Müslümanlar 132/750 yılına doğru söz konusu bölgeden uzaklaştırılma çabalarına rağmen, Hâricîlerin Emevî baskısı karşısında isyana yönelik tavırları Ehl-i Sünnet taraftarlarının da desteğini almasını sağlamış ve bölgede Müslümanlık yeni bir dinamizm kazanmıştır. Bu nedenle söz konusu tarihlerde Kuzey Afrika'nın hemen bütün bölgelerinde Hâricî fırkaların varlığından söz etmek mümkündür. Ancak Hâricî öğretilerine teveccühün giderek azalması ve hicrî dördüncü asrın ortalarından itibaren pek fazla taraftarının kalmaması da kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Bu durum bazı araştırmacıları onun siyasi bir hareket olduğunu düşünmeye sevk etmiştir. Yine de Hâricîlik bölgede sadece İslam'ı yaymakla kalmamış aynı zamanda çok sayıda Berberi din bilgini yetiştirerek engin bir bilgi birikimine yol açmıştır. Nihayet 184/800 yılından itibaren Hâricîler özellikle de İbâziyye fırkası kendi idarelerini kurmayı başarmışlardır ki, Tropili ve Kayravan'da Abbasî ordusu tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmasından sonra bile, İbn Rüstem'in Tâhert'te kurduğu Rüstemîler emirliği 296/909 yılına kadar sürmüştür. Yine bu dönemde Sufriyye fırkasına mensup Berberiler de Tlemsen'de küçük bir devlet kurmuşlardır. Bu iki topluluk yani İbâzîler ve Sufriyeler birçok bakımdan birbirleri ile uyum içinde olduklarından birleşerek 153/770 yılında Kayravanı geri almak amacıyla birleşmişlerse de 155/772 yılında ağır bir mağlubiyet sonucu onu kaybetmişlerdir.⁵⁰ Hicrî beşinci asrın ortalarına kadar zaman zaman haksızlıklar karşısında Sünnîlerin Hâricîleri desteklemiş olmalarına rağmen, Hâricî fırkalardan Sünnîlere yakın olanları hariç, diğerleri bu bölgede tutunamamışlardır.⁵¹

Çıkan ayaklanmalar ve kargaşalar Şîî-Fâtımîlerin kurulmasına neden olmuştur⁵². Böylece Endülüs Emevî toplumunu yakından ilgilendiren coğrafyada Sünnî Mâlikîlik dışında birçok mezhep veya fırka kendine taraftar bulmuş hatta öyle bir zaman gelmiştir ki, Sünnî Mâlikî mezhebi mensupları ile

⁴⁹ Onun Hâricîlikle itham edildiği rivayetler için bk., Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb Arnaut, Beyrut 1990, V, 20-27; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1973, I, 277-279; Musa Lekbâl, *el-Mağribi'l-İslâmî*, Cezair 1981, s. 158 vd.

⁵⁰ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 191-192.

⁵¹ Ethem Ruhi Fiğlah, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-174.

⁵² Roger Le Tourneau, *İslam Tarihi*, (trc. Hürrem Yılmaz), III, 104-110.

Mağrib'te kurulmuş Muvahhidler, Şîî ve Hâricî mahallî idareler arasında şiddetli çekişmeler baş göstermiştir⁵³. Şimdi bu kısa bilgiden sonra Hâricîliğin genel tavrı karşısında Sufriyye'nin doğuşu ve savunduğu görüşlere geçebiliriz.

a- Sufriyye'nin Doğuşunu Hazırlayan Olaylar

Kendi yaşam tarzları ve benimsedikleri "züht" hayatıyla bu öğretiler yan yana geldiğinde Hâricîler, en azından belirli bir dönem İslam'ın müfrit temsilcileri unvanını taşımışlardır. Onların bu tutumu, pek çok konuda diğer mezhepleri de etkilemiş, Montgomery Watt'ın da haklı bir tespitle dile getirdiği gibi, büyük Müslüman kitlenin, sosyal hayattan ahlakî hayata kadar bütün kesitlerinde Kuran verilerine daha dikkatli bir yaşam biçimi geliştirme arzusunu güçlendirmiştir.⁵⁴ Bu yönüyle Hâricîlik'in bir mezhep olarak yaptıklarıyla yol açtığı tartışmalar ve etkileri kıyaslandığında, ikinci alanda daha tesirli olduğu söylenebilir.

Öte yandan Hâricîler, kendilerinden çoğunu öldürtmesine rağmen, Hz. Ali'den daha çok Müslümanların mallarını gereksiz yere harcadığını, Bizans krallarına benzer bir hayat sürdüğünü ve halifeliği Müslümanların rızası ve isteği ile elde etmediğini ileri sürerek Muâviye'ye kızıyorlardı. Nitekim hicrî 41 yılında hilafet Muâviye'ye geçince, ona karşı isyan başlatarak, Küfe üzerine yürümüşler ancak bütün çabalara rağmen, Küfelilerle düşündükleri ittifak bir türlü gerçekleştirilememiş ve ağır kayıplar vermişlerdir. Bütün bunlara rağmen, Hâricî isyanları bitmemiş ve Hz. Ali'nin öldürüldüğü haberinden sonra, Hayyan b. Zebyan es-Sülemî'nin de teşvikleri ile tekrar Küfe'ye girmişlerdir. O sırada Küfe valisi olan Muğire b. Şu'be'nin başlangıçta kan dökülmesini önlemek için yumuşak davranması üzerine, Hâricîler Hayyan'ın evinde toplanıp, Müstevrid b. Ullife et-Teymî liderliğinde ayaklanma (43/663) kararı almışlardır. Ancak Muğire'nin zamanında yaptığı müdahaleler, Hâricîleri etkisiz hale getirmiş, yapılan sıkı takiplerle de Küfe dışına çıkmaya zorlanmışlardır. Bunun üzerine Bağdat yakınları ve Basra gibi İslam beldelerine yayılan Hâricîler, buralarda da aradığı rahatı bulamamışlardır. Zira Irak'taki Hâricî tehlikesinin farkında olan Muâviye 45/665 yılında Basra valiliğine Ziyâd b. Ebîhi'yi tayin etmiştir.⁵⁵

Gerek Küfe valisi Muğire'nin, gerekse Basra valisi Ziyad b. Ebîhi'nin kararlı tutumları Hâricî hareketinin bu bölgelerde başarı elde etmesine izin

⁵³ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, (trc. İsmail Yiğit), İstanbul 1988, V, 354-355; Musa Lekbâl, *el-Mağribî'l-İslâmî*, s. 158 vd; Watt, *a.g.e.*, s. 192; Ethem Ruhi Fığlah, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-174.

⁵⁴ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 14-45; Ethem Ruhi Fığlah, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-174.

⁵⁵ Taberî, *Tarih*, 95-104.

vermemiştir. Muâviye bu durumun devamı için Muğire'nin ölümünden sonra Basra valisi Ziyâd b. Ebîhi'yi aynı zamanda Küfe valisi olarak atamış ve onun sert tutumu nedeniyle Hâricîler ne Küfe'de ne de Basra'da isteklerini gerçekleştirme başarısını gösterememişlerdir. Hatta Ziyâd'm ölümü üzerine oğlu Ubeydullah b. Ziyâd'ın Basra valisi olarak atanmasından (58/678) sonra da bu durum devam etmiştir. Ubeydullah b. Ziyâd'm Irak topraklarında Hâricîlere rahat hareket edecekleri hiçbir yer bırakmaması üzerine, durum değerlendirmesi yapmak üzere toplanmışlar ve Nafi' b. el-Ezrak'ın da teşvikleri ile o sırada Mekke'de Emevîler'e karşı ayaklanmış olan Abdullah b. Zübeyr'le görüşme kararı almışlardır. Bu fırsattan istifade etmek isteyen Abdullah, kendisinin de onlar gibi düşündüğünü söyleyerek bir müddet Hâricîlerin kendi saflarında savaşmasını temin etmiş, ancak Yezîd b. Muâviye ile Abdullah b. Zübeyr arasındaki savaş sona erince yeni bir durum değerlendirmesi yapan Hâricîler, onunla birlikte hareket etmek suretiyle doğru yapıp-yapmadıklarını anlamak için Abdullah'a bir heyet göndererek, Osman hakkındaki düşüncelerini öğrenmek istemişlerdir. Abdullah b. Zübeyr söz konusu Hâricî topluluğa, Hz. Osman'ın dostu ve onun düşmanlarının da düşmanı olduğunu açıklamaları üzerine Hâricîler, Mekke'den ayrılmaya karar vermişlerdir.⁵⁶

b- Sufriyye'nin Farklılaşma Süreci

Watt, Hâricî fırkaların oluşumundan söz ederken bunun bir süreç sonucunda mı yoksa bir olay nedeniyle mi gerçekleştiğini tespit etmenin oldukça zor olduğunu vurguladıktan sonra, söz konusu ayrılmaya dikkatleri çekmiş ve fırkalaşmanın adı geçen Hâricî liderler etrafında olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Zira Nafi' b. el-Ezrak el-Hanzalî, Abdullah b. Saffâr es-Sa'dî, Abdullah b. İbâz ve Hanzale b. Beyhes Basra'ya dönmüş, Benû Bekir b. Vâil'den olan Ebû Tâlût ile Ebû Fudayk ve Atiye b. Esved el-Yeşkurî ise Yemâme'ye doğru gitmişlerdir.⁵⁷ Tarih kaynaklarında 65/684 yılında gerçekleştiği nakledilen bu hadise, araştırmacılar tarafından Hâricîlerin fırkalara ayrılışı ile ilgili olarak çeşitli değerlendirmelere tabii tutulmuştur. Bir kısmı onu fırkalaşma konusunda elde bulunan en sağlam bilgi olarak kabul ederken, diğer bir kısım araştırmacı ise bunu tenkit edip, bu naklin Hâricî fırkalaşmasını yansıtmadığını ifade ederek bu konudaki şüphelerini dile getirmişlerdir.⁵⁸

⁵⁶ Taberî, *Tarih*, VI, 95-118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 80; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 60-63; G. Levi Della Vida, "Hâricîler", *IA*, VI/1, 232-235; Ethem Ruhi Fiğlah, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 171.

⁵⁷ Taberî, *Tarih*, II, 517; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 80; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, II, 62.

⁵⁸ bk. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 31-32.

Başka bir rivayete göre savaş sona erip, Abdullah b. ez-Zübeyr'in Irak'ta halife olarak tanınmasından sonra etrafında toplanan Hâricî reisleri onun kendileri gibi düşünüp-düşünmediğini öğrenmek amacıyla sorgulama yaparlar. Bu nedenle Nafi b. el-Ezrak kendisiyle münazaraya girer; onun kendi fikirleri istikametinde bulunmadığı ortaya çıkınca, bütün Hâriciler onu terk etmeye karar verirler. Bu hadise, Hâricilerin kendi aralarında Ezrarika, Necedât, İbâziyye ve Sufriyye gibi birçok fırkaya ayrılmasına neden olur. Eş'arî'nin, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'de bildirdiğine göre, Hâriciler arasında ilk ihtilaf çıkaran kişi Nâfi' b. el-Ezrak el-Hanefî'dir.⁵⁹ Zira o, kaadeyi yani Hâricilerin bulunduğu yerlere hicret etmekten kaçınıp, kendi yerlerinde kalanları veya ordusuna katılmak isteyenleri bir imtihandan geçirmeyi ve kendisine hicret etmeyenleri ise tekfir etmeyi savunmak suretiyle anlaşmazlığa neden olmuştur. Buna göre Hâriciler arasında meydana gelen ilk ayrılıkların nedeni, fikir ayrılıkları olarak görünse de yukarıda anlatılan siyasî ya da sosyal olayların bu firkalaşmada etkisinin olmadığını göstermez.

Bu görüşü ilk ortaya atan kişinin kesin olarak belirlenmesinin mümkün olmadığını farkında olan Eş'ârî, en azından konuyla ilgili rivayetleri naklederek doğru bilginin tespit edilmesine yardımcı olmayı amaçlamıştır. Nitekim yukarıda sayılan görüşleri ilk ortaya atan kişi ile ilgili birbirinden farklı rivayetleri nakletmektedir. Bu kişinin Abd Rabbihi el-Kebîr olduğunu belirttiikten sonra, onun Abdullah b. el-Vadîn adında biri olduğunu da söylendiğini kaydeder. Eş'arî'nin naklettiğine göre Nâfi başlangıçta, Abdullah b. el-Vadîn'e karşı çıkarak ondan uzaklaşmış ancak Abdullah öldükten sonra "O doğru söylüyordu" diyerek, onun görüşünü benimsemiştir. Nitekim Nâfi, ölümünden önce Abdullah'a muhâlefet edenleri tekfir etmemiş, ancak bundan sonra ona karşı çıkanları tekfir etmiştir.⁶⁰ Bütün bunların Hâricîlerin sadece bir kolu tarafından ileri sürüldüğünü ifade eden el-Eş'arî, Hâricî mezhebinin görüşlerinin esasını Ezârîka, İbâziye, Sufriye ve Necdiye'nin fikirlerinin oluşturduğunu belirtmiştir. Bu yüzden rivayetler, gelişen bir takım tarihi olaylar ve görüş ayrılıkları üzerine, söz konusu fırkanın İbnü'l-Ezrak etrafında toplanan

⁵⁹ Nâfi' b. el-Ezrak b. Kays b. Nehâr el-Hanefî (ö. 65/685): Hâricîler'in ileri gelen fıkıhçılarındandır. Abdullah b. Abbâs ile birçok meselede tartışmıştır. Taraftarları çoğalınca Basra'yı kuşatmış, ahâlinin çoğu göç etmek zorunda kalmıştır. Basra'da ayaklanmış, valiyi öldürüp şehri ele geçirmiştir. Daha sonra öldürülmüştür. Bk. İbn Hayyât, *Târîh*, 253-56; el-Mübrred, *el-Kâmil*, III, 1102-1103; el-Yakûbî, *Târîh*, II, 265, 272; Taberî, *Târîh*, V, 528, 565-69, 613-14; el-Malafî, *et-Tenbîh*, s. 4, 51, 178; el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, V, 138-139; eş-Şehristânî, *el-Müel*, s. 118-19; İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, s. 116; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 201-202; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 476-91; IV, 15-20; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 238-39, 261; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 182-184, 203.

⁶⁰ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 86 vd.

insanlar tarafından oluşturduğunu doğrulamaktadır.⁶¹ Ancak bütün bunlardan daha önemli bir konuya dikkatleri çeken el-Eş'arî, Hâricîlerin görüşlerinin esasını, Ezârika, İbâziyye, Sufriyye ve Necdiyye'nin görüşleri oluşturmakla birlikte Ezârika, Necedât ve İbâziyye hariç diğer bütün fırkaların Sufriyye'den ayrılarak ortaya çıktığını belirtmiştir.⁶² Bu görüş aslında Sufriyye isminin başlangıçta bütün Hâricîleri ifade eden bir kavram olduğu düşüncesini de destekler niteliktedir. Günümüze ulaşan kaynaklara göre Hâricîlerin büyük kollarından biri olarak tanıtılan Sufriyye, toplum üzerinde etkili olmuş ve tarih boyunca birçok bilgin ve etkili hatipler yetiştirmiştir. Eş'arî bunları mensubu buldukları Hâricî fırkalarını da belirterek sıralamakta ve şöyle demektedir: "Dil bilginlerinden Ebü Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ⁶³ Hâricîlerdendir. O, Sufriyye'dendi. İmrân b. Hittân⁶⁴ onların şâirlerindedir. O, bir Sufri'dir."⁶⁵ Sufriyye'nin hatipleri arasında ayrıca Sâlih b. Müserrih, et-Tirimmâh b. Hâkim ve ez-Zehhâk b. Kays'ı saymak da mümkündür.⁶⁶

Ancak burada hemen şunu belirtelim ki, İslam kaynakları örneğine az rastlanır bir şekilde Hâricî fırkaların kurucularından daha ziyade onların farklı yön ve görüşlerini ele almıştır. Nakiller incelendiğinde 61/680 yılından itibaren

⁶¹ Ma'rûfî, *el-Havâric*, s. 234; Mustafa Öz, "Ezârika", XII, 45-46.

⁶² el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 101.

⁶³ Ebü Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824): 110/728'de Basra'da doğmuştur. Hâricîlere mensup Arap dili ve edebiyatı, tefsir, ahbâr ve nesep bilgini idi. Çok sayıda eser yazmıştır. Ma'mer, Arap olmayan unsurların Araplara karşı başlattığı Şu'ûbiyye hareketinin taraftarlarından. Bk. el-Câhız, *el-Beyân*, II, 420 vd; IV, 996 vd; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 543; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 79-80; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 252-58; İbnu'l-Cevzî, *el-Munatazam*, X, 256; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 474; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 235-36; ez-Zehbî, *A'lâm*, IX, 445.

⁶⁴ İmrân b. Hittân es-Sedûsî el-Basrî (ö. 84/703): Hâricîlerin hatîb ve şâiridir. Ebü Bilâl Mirdas ölünce, Sufriyye'nin onu imâm seçmiştir. Mirdas'a ağıtlar yazmıştır. Bk. el-Mübrred, *el-Kâmil*, III, 1082-88; ei-Câhız, *el-Beyân*, I, 54-60, 123, 325, 382; III, 907; el-Hayyât, *el-İntisâr*, 211 vd; İbn Düreyd, *el-İştikâk*, s. 353; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 93; ez-Zehbî, *A'lâm*, IV, 214; G. Levi Della Vida, "Hâricîler", İA, V/1, 236; Azmî M.S. es-Sâlihî-Mustafa Öz, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 175-178.

⁶⁵ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 120. Sufriyye arasında devrin önde gelen Kelam bilginleri de yetişmiştir. Nitekim İbn Hazm bu konuda şöyle demektedir. "Bir grup, Abdullah b. el-Harb el-Kindî el-Küffî'nin ulûhiyyetini iddia etmişler ve ona tapmışlardır. Abdullah, ruhların tenasüh ettiğini söylüyordu. O, taraftarlarına her biri onbeş rekattan oluşan on dokuz vakit namaz farz kılmıştır. Sufriyye mütecellimlerinden biri, onunla tartışıp dini delilleri açıklayınca, bunları kabul etti ve görüşlerinden vazgeçti. Bu durumu taraftarlarına açıkladı ve tevbe ettiğini bildirdi. Bunun üzerine ona tapan ve ilâh olduğunu söyleyen taraftarları, ona lanet ettiler, ondan ayrıldılar ve hep birlikte Abdullah b. Muaviye b. Câfer b. Ebî Tâlib'i imâm tanıdılar. Abdullah b. Harb ölünceye kadar Müslüman olarak Sufriyye mezhebinde kaldı. Onun taraftarları bugün Harbiye olarak bilinmektedir. Bk. *el-Fasl*, IV, 187-188.

⁶⁶ Ahmet Suphi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1996, s. 169.

Basra ilim çevrelerinde önemli itikadî tartışmaların yapıldığı görülecektir. Bu ortamın oluşumunda Hâricî fırkaların rolü göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Ancak söz konusu karışıklıktan uzak bir şekilde Ezârika ve Necedât'ın dışında üç mutedil Hâricî fırkası daha oluşmuştur. Bunlar Sufriyye, İbâziyye ve Beyhesiyye olarak tanınmışlardır. Aslında İbn Hazm, gerek Beyhesiyye'yi gerekse Acâride'yi Sufriyye fırkasına mensup alt gruplar olarak tamtmaktadır. Nitekim İbn Hazm, "Acâride Sufriyye'nin bir alt fırkasıdır."⁶⁷ Bunlar, Abdülkerim b. Acred'e uyanlardır",⁶⁸ diyerek bu görüşünü açıkça ifade etmektedir. Yine o "Beyhesiyye, Sufriyye fırkasına mensup bir alt grup olup, Ebû Beyhes'in taraftarlarıdır. Bunlar, had cezasını gerektiren büyük günah sahibi, imama götürülüp kendisine had cezası uygulanıncaya kadar tekfir edilmez"⁶⁹ demektedir.

İslam kaynakları özellikle ilk iki fırka ile ilgili bilgiler vermekle birlikte, bunların kurucuları hakkında birbirinden oldukça farklı görüşler nakletmektedir. Bu nedenle bugün elde bulunan kaynaklar çerçevesinde fırkanın oluşumu konusunda çok net bilgiler bulmak, imkân dâhilinde görünmemektedir. Ancak yine de söz konusu rivayetlerde bulunan bir takım ipuçlarından hareketle, Sufriyye'nin liderini ve doğuşunu kurgulamak mümkündür. Bu bağlamda, söz konusu fırkaların kendilerine nispet edildikleri kişilerle ilgili olan önemli bir rivayette, Mekke'de İbn Zübeyr'e yardım eden ve ancak 65/684 yılında İbnü'l-Ezrak ile İbn Zübeyr arasında geçen tartışma sonucunda, Ezrak'm onu terk ederek Basra'ya dönmesi ile neticelendiği bilgisi bulunmaktadır. Bu kafiye arasında İbn Ezrak ile birlikte Basra'ya dönenler arasında Temîm kabilesinin bir kolu olan Benî Sarîm'den Abdullah b. İbaz, yine aynı kabileden Abdullah b. Saffâr es-Sa'dî ve Hanzale b. Beyhes'in de bulunduğu bildirilmektedir.⁷⁰

Günümüze kadar gelmesi nedeniyle İbazi kaynaklarda, İbn İbaz'ın kimliği hakkında bir takım bilgiler bulmak, diğer fırka liderlerine göre çok daha kolaydır. Ancak bu durum diğer iki şahıs için geçerli değildir. Nitekim başta Sufriyye olmak üzere diğer Hâricî fırka kurucularının adları konusunda çok çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Tarih boyunca bu durum, tartışma konusu haline gelmiştir.⁷¹ Bu nedenle araştırma konusunu teşkil eden Sufriyye'nin diğer Hâricî fırkalar içindeki yerine kısaca temas edildikten sonra, kurucusu ve

⁶⁷ *el-Fasl*, IV, 190;

⁶⁸ *el-Fasl*, IV, 191; el-Bağdâdî, Acâride'yi müstakil bir Hâricî fırkası saymıştır. Bkz. el-Bağdâdî, *el-Fark*, T: 67;

⁶⁹ *el-Fasl*, IV, 190; Krş. el-Bağdâdî, *el-Fark*, T: 65; Âmir en-Neccâr, *el-Havâric*, s. 163-165.

⁷⁰ Taberî, *Tarih*, II, 517.

⁷¹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 31-32.

fırkaya isim olarak seçilen Sufriyye kelimesi hakkındaki görüşler üzerinde durulacaktır.

III- SUFRİYYE'NİN SİYASÎ FAALİYETLERİ

Hâricîlerin firkalaşma süreciyle birlikte çeşitli faktörler nedeniyle çeşitli coğrafyalara dağıldığı ve faaliyetlerini bazen birbirinden bağımsız bazen de birlikte hareket etmek suretiyle yürüttüğü anlaşılmaktadır. Özellikle Yezid b. Muâviye'ye karşı Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer aldıktan sonra ondan isteklerine olumlu karşılık alamayan Hâricîler, topluca Mekke'den ayrılmışlardı. Ancak bu olayla birlikte Hâricîler farklı gruplara ayrılarak başta Basra ve Yemâme olmak üzere değişik merkezlere yerleşmişlerdir. Bu bağlamda onları genel olarak Kufe, Basra, Cezire ve Musul, Horasan, Güney Arabistan, Kuzey Afrika, Mısır ve Umman Hâricîleri şeklinde sıralamak mümkündür.⁷² Bütün bunlar arasında araştırmamızın konusunu oluşturan Sufriyye fırkası açısından Kuzey Afrika Hâricîleri ile Musul civarı Hâricîleri oldukça önemlidir. Zira Fars bölgesinde isyanlar gerçekleştirip, kendi siyasi idarelerini kurmak amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunan Ezârika'nın aksine Sufriyye Musul ve Kuzey Afrika'da özellikle de bugün bir harabe halinde bulunduğu bildirilen Fas'ın Tilimsan, Tafilalt ve Sicilmâse bölgesinde çeşitli isyan faaliyetleri gerçekleştirmişler ve belki de burada tarihinin en uzun Sufriyye idaresini kurmuşlardır.⁷³

İlimli Hâricî firkaları arasında yer almasına rağmen hemen bütün Hâricî gruplar gibi Sufriyye de fırsatını bulduğunda gayri meşru saydığı siyasî yönetimlere karşı isyandan çekinmemişlerdir. Bu durum gerek Emevî gerekse Abbasî idarecilerine karşı sürekli tekrarlanmıştır. Emevîlere karşı en şiddetli isyan Abdülmelik b. Mervân döneminde gerçekleştirilmiş, Mühelleb b. Ebî Sufre'nin çabaları ile Hâricîler önemli bir başarı elde edememiştir. Bu isyanlar Velîd b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz ve Hişam b. Abdülmelik dönemlerinde farklı Hâricî firkaları tarafından sürdürülmüştür.⁷⁴

⁷² Nâyif Ma'rûf, *el-Havâric fi'l-asri'l-Emevî*, Beyrut 2004, s. 107-180; Adnan Demircan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 1966, s. 133-242; a.mlf., *Hâricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, s. 117-130; Cem Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, s. 167;

⁷³ Mesela bk. Musa Lekbâl, *el-Mağribi'l-İslâmî*, s. 158 vd.

⁷⁴ II, 369; G. Levi Della Vida, "Hâricîler", *IA*, VI, 232-236; Ethem Ruhi Fığlah, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 171.

Sufriyye'nin gerçekleştirdiği siyasî faaliyetleri genel olarak üç gruba ayırmak mümkündür. Birincisi, Sufriyye Hâricîlerinin isyanları açısından onları idare eden iki lider, Salih b. Müserrih ve Şebîb'in Haccac'ın Irak valiliği dönemindeki ayaklanmalar. İkincisi, Emevîlerin zayıfladığı son dönemlerinde Kuzey Afrika'da gerçekleştirdikleri isyanlar. Üçüncüsü ise, Abbasîler döneminde yaptıkları isyanlar ki, bunun sonucunda Midrârîler devleti Kuzey Afrika'da Fas'ın Sicilmâse kentinde Sufriyeler tarafından kurulmuştur.⁷⁵ İlk devir siyasî olayların cereyan ettiği oldukça karışık bir toplumdaki kişilerin kimlik ve görüşlerini tespit etme, elde bulunan eserlerin kısıtlı olması nedeniyle oldukça zor bir durumdur. O halde öncelikle söz konusu kişilerin Sufriyye fırkası mensuplarından olduğunun tespit edilmesi gerekmektedir. İkinci olarak da Salih ve Şebîb gibi liderlerin Sufriyye'den farklı bir fırka kurup-kurmadığı açıklığa kavuşturulmalıdır.

Salih b. Müserrih'in⁷⁶, daha önce bu bölgede bazı Hâricî isyanları çıkarılmış olmakla birlikte, Musul civarındaki Sufriye ayaklanmasını başlattığı kaynaklarda yer almaktadır. Hatta Eşarî'nin bildirdiğine göre Salih, Sufriyye fırkasından isyan eden ilk kişidir.⁷⁷ Onun kişiliği ile ilgili kaynaklar farklı rivayetlere yer vermektedir. Bir kısmı Salih'in, ibadete düşkün zâhit bir kişi olduğunu bildirirken, diğer bazı kaynaklar onun Hâricîlerin kötülerinden biri olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸ Klasik mezhepler tarihi kaynakları genellikle ondan Salih ve arkadaşları şeklinde söz etmektedirler. Nitekim Eş'arî "Ashâbu Salih" dedikten sonra, onun Sufriyye fırkası mensuplarından olduğunun söylendiğini nakleder. O halde bu ifade, Salih'le birlikte isyan edenlerin Sufriyye fırkası müntesipleri olduğu ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda, Şehristânî, Salih b. Müserrih'in arkadaşlarından farklı bir görüşünün bulunmadığını ifade etmektedir.⁷⁹ Nitekim Eş'arî de Sâlih'in diğer Hâricîlerden farklı bir görüşe sahip olmadığını belirttiğinden sonra, onun Sufriyye mensubu

⁷⁵ İbâziyye ve Sufriyye'nin kurduğu küçük devletlet hakkında daha geniş bilgi için bk. Mesûdî, *Murûcü'z-zehab*, Paris 1877, I, 369 vd; Yâkût, *Mu'cemü't-Büldân*, Leipzig 1973, I, 815 vd; Ethem Ruhi Fırlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983; Watt, *a.g.e.*, s. 42; Muhammed Ebû Zehre, *İslam Mezhepleri*, s. 90; Adnan Demircan, *Din Siyaset İlişkisi*, s. 129; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-172.

⁷⁶ Kabilesi ve hayatı hakkında bk. İbn Esîr, *el-Kâmil*, IV, 391.

⁷⁷ Eşarî, *Makâîâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 128-131; Taberî, *Tarih*, VII, 103; İbn Esîr, *el-Kâmil*, IV, 391; Adnan Demircan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, s. 190-191; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 171-172.

⁷⁸ Taberî, *Tarih*, VII, 104; Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 192;

⁷⁹ Şehristânî, *el-Milel*, s. 139-140.

olduğunu söylemektedir.⁸⁰ Bu duruma dikkat çeken araştırmacılar Salih'in ayrı bir fırka kurduğunu söylemenin mümkün olmadığını belirtmişlerdir.⁸¹

Salih b. Müserrih'in Sufriyye fırkası taraftarlarından olduğunu ortaya koyan en önemli olaylardan biri de, ayaklanma öncesi taraftarlarına yaptığı konuşmadır. Söz konusu hitabında o, kendilerini öldürmek isteyen kimseleri öldürme konusunda acele etmemelerini, insanları haksız yere katledip mallarını almamalarını, aksi halde tasvip etmeyip karşı çıktıkları muhalifleri ile aralarında hiçbir fark kalmayacağını söylemiştir.⁸² Bu durumun onun gerek kişilik yapısı, gerekse tercih ettiği daha ılımlı olan Sufri inançları ile uyum içinde olduğu görülecektir. Zira Salih arkadaşları ile birlikte bu gün Mardin iline bağlı Oğuz köyü olduğu bildirilen Dârâ'da oturmakta, sık sık Ku'an okuyup taraftarlarına dinî bilgiler vermek amacıyla konuşmalar yapmaktaydı. Bu hitaplarında hemen bütün Hâricîlerin genel karakteristik özelliği durumunda olan isyana hazırlıklarım, öldürülen arkadaşlarına imrendiğini vurgulayarak sağlamaya çalışmaktaydı.⁸³

Kaynakların bildirdiğine göre Salih'in 75/695 yılında Şebib b. Yezîd ve diğer arkadaşları ile hac amacıyla Mekke'ye gittiğinde, Şebib'in aslında Halife Abdülmelik'i öldürmek için orada bulunduğu yayılmıştı. Hâricîlerin hac esnasında benzer bir faaliyete kalkıştıkları bilinmemesine rağmen, bu durum Halifeye bildirilince, o da hac dönüşü Haccac'tan onların yakalanmasını istemişti. Kufe'de arkadaşlarını ziyaret ettiği sırada bu emirden haberdar olan Salih Kufe'den ayrılmakla kalmadı, siyasî idareye karşı ayaklanma zamanım geldiğini düşünmeye başladı. Nitekim bütün arkadaş ve taraftarlarına gönderdiği mektup ve haberlerle ayaklanma konusunda planlar geliştirdi. Bu bağlamda sürekli yazışmalar yaparak iletişim halinde bulunduğu diğer bölgelerdeki taraftarlarından, isyan konusunda yardım istedi. Çok geçmeden yakın dostu Şebib'ten beklediği desteği buldu. Zira Şebib ona hitaben yazdığı mektubunda, onu isyan hususunda sadece desteklemekle kalmıyor, bunun bir an önce yapılması için teşvik edip kendisinin emirlerini beklediğini bildiriyordu. Bunu üzerine Salih, Şebib'i ikamet ettiği yer olan Dârâ'ya çağırmış ve burada gerçekleştirilen buluşmada 76/1 Mayıs 695 tarihinde ayaklanma faaliyetlerinin başlatılması kararını almışlardır. Salih b. Müserrih güç birliğinin sağlanması amacıyla, çeşitli bölgelerde bulunan taraftarlarına elçiler göndererek isyana

⁸⁰ Eşarî, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 101 vd.

⁸¹ Adnan Demircan, *Din Siyaset İlişkisi*, s. 121-122.

⁸² Taberî, *Tarih*, VII, 108; Adnan Demircan, *Hariciler'in Siyasî Faaliyetleri*, s. 192-193.

⁸³ Taberî, *Tarih*, VII, 106; G. Levi Deila Vida, "Hâricîler", *İA*, VI/1, 232-236;

katılımların en üst seviyede olmasını sağlamaya çalıştığı kaynaklarda yer almaktadır.⁸⁴

Salih b. Müserrih ve taraftarları isyan faaliyetlerine, Cezire valisi Muhammed b. Mervan'ın bineklerini almak suretiyle başladılar. Dârâ'da toplanan yaklaşık yüz yirmi kişilik Sufî grup burada iki haftaya yakın bir süre kaldıktan sonra daha önce kararlaştırdıkları gecede ayaklandılar. Mervan b. Muhammed, Harran'dan Adîy b. Umeyra'yı bin kişilik bir orduyla onların üzerine gönderdi. Fakat Adiy'nin Salih'le savaşmak yerine, bugün Ceylanpınar (Ra's Ayn) ile Nusaybin arasında büyük bir köy olan Dûgân'a⁸⁵ giderek, ona haber gönderip kendisiyle savaşmak istemediğini bildirmiştir. Adiy'nin başkaları ile savaş önerisine rağmen Salih, kendi görüşlerini kabul etmesini önermiş buna olumsuz cevap alınca, Dûgân'da bulunan Adiy'e ansızın saldırmış ve hazırlıksız yakaladığı ordusunu yenilgiye uğratmıştır.⁸⁶

Bu hezimetini duyan Muhammed b. Mervan Salih'in üzerine 1500 kişilik ordudan oluşan iki ayrı komutan gönderdi. Salih el-Haris b. Cavene'nin üzerine Şebib'i göndermiş kendisi de Halid'in ordusuna karşı harekete geçmiştir. Küçük çaplı çatışmalardan sonra Sufîler Şebib'in de tavsiyesi ile Musul ve Cezîre taraflarına yönelip oradan Deskere'ye gittiler. Bu defa Haccac onların üzerine Kufelilerden oluşan 3000 kişilik başka bir ordu gönderdi. Bu arada Salih Horasan yolu üzerindeki Celûlâ ve Bağdad-Hemadan yolu üzerinde bulunan Hânîkîn'e gitti. el-Haris'in ısrarlı takipleri sonucu Salih ve yaklaşık 90 taraftarı Müdebbic köyünde sıkıştırıldı. 17 Cemâziyel evvel 76/2 Eylül 695 yılında meydana gelen çatışmalarda Salih öldürüldü. Şebib ise sayıları yetmişe varan taraftarı ile kaleye girmeyi başardı. el-Haris'in bütün engellemelerini geçerek, geceleyin kampına girip onu yaraladıktan sonra kaçmayı başardı.⁸⁷ Salih taraftarları arasında saygı duyulan bir kişiydi. Bu durum öldükten sonra da

⁸⁴ Taberî, *Tarih*, VII, 107; İbn Esîr, *el-Kâmil*, IV, 393; İbn Ebi'l-Hadîd, *a.g.e.*, II, 67; İbn Kesîr, *a.g.e.*, IX, 16; Adnan Demircan, *Haricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, 190-195; G. Levi Della Vida, "Hâricîler", *IA*, VI, 232-234;

⁸⁵ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1986, s. II, 484.

⁸⁶ Taberî, *Tarih*, VII, 107-109; İbn Esîr, *el-Kâmil*, IV, 394-395; İbn Ebi'l-Hadîd, *a.g.e.*, II, 67-68; İbn Kesîr, *a.g.e.*, IX, 16-17; Adnan Demircan, *Haricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, s. 190-195.

⁸⁷ Taberî, *Tarih*, VII, 110-112; İbn Esîr, *el-Kâmil*, IV, 395-397; İbn Ebi'l-Hadîd, *a.g.e.*, II, 68-70; İbn Kesîr, *a.g.e.*, IX, 17-18; Adnan Demircan, *Haricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, 190-195. Krş. Şehristânî, *el-Milel*, s. 130-131.

artarak devam etmiştir. Nitekim İbn Kuteybe'nin bildirdiğine göre savaştan önce mezarı başına gelinerek saçlar tıraş edilirdi.⁸⁸

Sufriyye isyanları Salih'ten sonra onun yakın arkadaşı Şebib'le devam etmiştir. Onun Abbâsî vali ve komutanlarını nasıl meşgul ettiğini en iyi Şehristânî'nin şu ifadeleri anlatmaktadır: Şebib Haccac'm yirmi dört emirini öldürmüştür.⁸⁹ "Suvarileri ile her yerde idi, hiçbir yerde değildi" diyen Wellhausen de bu duruma dikkatleri çekmiştir.⁹⁰ Şebib iki yıl boyunca Haccac ve bölge komutanlarını meşgul etmiş hatta onlara ağır kayıplar verdimişti. Fakat Haccac'ın ısrarlı takipleri sonuç vermiş 77/696 yılında gerek onun gönderdiği gerekse el-Hakem'in gönderdiği ordudan kaçarken nehirde boğularak ölmüştür.⁹¹ Şehristânî onun nehirde "Bu aziz ve âlim olan Allah'ın takdiridir" diyerek boğulduğunu bildirmektedir.⁹² Böylece Sufriyye hareketi önce Salih'in, sonra da Şebib'in ölmesiyle Irak bölgesindeki gücünü kaybetmeye başladı. Ancak Kuzey Afrika'da bulunan Sufriyye Hâricileri için aynı durum söz konusu değildi. Zira yukarıda ifade edildiği gibi gerek İbâziler gerekse Sufriyye mensupları mutedil görüşleri nedeniyle Berberiler başka bir ifade ile mevâlî arasında hızla yayılmış ve çok geçmeden ayaklanmalar gerçekleştirecek güce ulaşmıştır. Nitekim gerçekleştirdikleri isyanlar sonunda Sufriyye liderleri Kuzey Afrika'da özellikle de Sicilmâse ve Tâfilalt bölgesini ele geçirip, emirlik şeklinde devlet kurmayı başarmışlardır.⁹³

O halde Sufriyye fırkasının tarihi süreç içerisindeki faaliyetlerini takip etmek açısından burada kurulan devlet ve idarecilerini diğer İslam fırkaları mensupları ile ilişkileri açısından incelenmesi gerekmektedir. Başka bir araştırma konusu olacak kadar geniş olduğunu düşündüğümüz Sufriyye Devleti veya Midrârîler'i ilerdeki bir çalışma konusu olarak terk ediyoruz. Ancak kısaca temas edilecek olursa: Sufriilerin Irak'ta düşündüklerini gerçekleştirme imkânı bulamamasına rağmen, Kuzey Afrika'da özellikle İkrime ve taraftarlarının gayretleriyle 115/733 yılından itibaren kendilerini hissettirmeye başladıkları ifade edilmelidir. Berberi kabile reislerinden ileri gelenlerinin 122/740 yılı civarında Sufriyye fırkasına katılmasıyla güç kazanmıştır. Ebû Kurre'nin

⁸⁸ İbn Kuteybe, *Maârif*, Beyrut 1970, s. 180; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâriciler", *DİA*, XVI, 171 vd.

⁸⁹ Şehristânî, *a.g.e.*, s. 131.

⁹⁰ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963, s. 108.

⁹¹ Taberî, *Tarih*, VII, 112-172; İbn Esîr, *el-Kâmil*, IV, 395-432; İbn Ebi'l-Hadîd, *a.g.e.*, II, 68-80; Adnan Demircan, *Hâriciler'in Siyasî Faaliyetleri*, 195-210; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâriciler", *DİA*, XVI, 171.

⁹² Şehristânî, *a.g.e.*, s. 131.

⁹³ Hüseyin Munis, *Târîhu'l-Mağrib ve Hadâratuhu*, Beyrut 1992, I, 335-338.

Tilimsan'da Sufîlerin liderliğini ele geçirmesi ve 125/743 yılında "Emîrû'l-Mü'minîn" ünvanıyla anılmasını istemesiyle birlikte, Sufriyye kendi idaresini kurma konusunda biraz daha kurumsallaşmıştır. Yaklaşık 40 yıl söz konusu imamın idaresinde ve sürekli değişik Berberî fırkalarının katılımlarıyla genişleyerek bölgedeki varlığını güçlendirmiştir. Ebu'l-Kâsım'ın 140/757 yılında Sufriyye'nin imamı olmasıyla birlikte, öncelikle kabilelerinin söz konusu fırkaya katılımlarını sağlanmış, sonra da Abbâsi idaresinden uzakta Midrârîler Devletinin temelini atmıştır.⁹⁴

IV- GÖRÜŞLERİ ve İTİDAL'E YÖNELİŞ

Hâricîlere yönelik en önemli eleştiri, onların toleranssızlığı ve katı tavırları üzerinde odaklaşmıştır. Hatta onlar Müslümanlara karşı o kadar tavizsiz ve hoşgörüsüz olmuşlardır ki, bazen Müslüman olmayanlara karşı "hoşgörülü", Müslümanlara karşı ise "katı ve hoşgörüsüz" olmakla suçlanmışlardır. Vakıa, Hâricîlerin kendi mezheplerinden olmayanlarla ilişkilerini temel bir sorun olarak gördükleri ve mezhebin öğretisinin gelişiminde bu noktanın büyük bir önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Öte yandan yine bu noktadaki tutumları Hâricîler arasındaki görüş ayrılıklarının ve zamanla da mezhep içi fraksiyonların ve alt fırkaların ortaya çıkışının başat sebebi olmuştur. Bu bağlamda Hâricîler, en uyumsuz bir tavır sergileyen Ezârika ve Necdîler'den, en toleranslı ve uzlaşmacı bir tutum benimseyen İbâziyye arasında bir derecelenme göstermişlerdir. Bu bağlamda, Sufriyye sergilediği tavırlarla bu fırkaların ortasında yer almıştır. Başka bir ifadeyle Sufriyye, Hâricîlik içinde ifratı ve Müslümanlarla ilişkide en uzlaşmaz tavrı sergileyen Ezârika'nın tutumunu reddederek, sosyalleşmeye ve Müslümanlarla uzlaşmaya doğru evrilme çizgisini temsil eder. Bununla birlikte bu evrilmenin İbâziyye'nin tavrına kadar varamadığını belirtmeliyiz.

Bu nedenle, Sufriyye'nin Hâricîlik içindeki önemi, teorik konulara en fazla katkı sağlayan fırka olmasıdır. Gerçekten de, çeşitli kaynaklarda zikredildiği gibi, Sufriyye Hâricîlerin "nazariyatçıları" olarak bilinir. Bunun bir neticesi olarak Sufriyye içerisinde hatırı sayılır ölçüde fakih, kelamcı veya edebiyatçı yetiştirmiştir ki, bunların isimleri kaynaklarda zikredilmiştir.⁹⁵

⁹⁴ Hüseyin Munis, *a.g.e.*, I, 337-340.

⁹⁵ Mesela bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İstâmiyyîn*, s. 120; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 187-188; Şchristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 140; Azmî M.S. es-Sâlihî-Mustafa Öz, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 174-178.

Sufriyye'nin inanç ilkelerinin, klasik kaynaklarda genellikle diğer Haricî fırkalarla ilgili görüşler açıklanırken birbirleri ile kıyaslanarak ifade edildiği görülmektedir. Bunların başında *kuud* ilkesi gelmektedir. Bu ilke, Sufriilerin kendi mezheplerini benimseyen Müslümanlara karşı davranışlarını belirler ve "Hâricîlik" in anlamının zıddına "oturmak" yani muhaliflerle savaştan kaçınmak anlamına gelir.⁹⁶ Buna göre bir sufrî, kendi mezhebinden olmayan Müslümanlara karşı "belirli bir süre" isyan edip savaşa kalkışmaz. Nitekim Şehristânî, "Bu zümre kitalden geri kalan kaadeyi, din ve itikatta kendilerine muvafik olmaları durumunda tekfir etmezler" demektedir.⁹⁷ Buna göre kendileriyle birlikte isyan ettikleri halde, savaşa katılmayanların inançları kendilerinininkine uyuyorsa, kâfir muamelesi görmemelidir.

Hâricîlerin *iman-küfür* konusunda Müslümanlar arasında en katı teorileri geliştirdiği; başkaldırı veya isyan tavrının arka planında tekfir inancının bulunduğu anlaşılmaktadır. Hâricî mezhebi mensupları arasında gerçekleşen fırkalaşma hareketinden sonra, özellikle bu meselede en katı tavrı sergileyenlerin başında Nafi b. Erzak ve taraftarlarının geldiği kaynaklarda yer almaktadır. Bu bağlamda Ezârîka'nın, tahkim olayında adı geçenler başta olmak üzere Hz. Osman, Ali, Âişe, Talha, Zübeyir, Abdullah b. Abbâs ve bunlarla birlikte hareket edenlerin hepsinin kâfir olduğunu ve cehennemde ebedî olarak kalacaklarını ileri sürmesine rağmen Sufriyye, müşriklerin çocuklarının cehennemlik olmadığını savunmuştur. Ezârîka, çocukların öldürülmesini câiz görüp⁹⁸ *isti'raz* ilkesini benimserken, Sufriyye bunu reddetmiştir. İsti'raz, (sorgusuz öldürme) bir anlamda *kuud* ilkesini açıklayan ve onun sınırını belirleyen ilkedir. Buna göre Sufriyye, Hâricîlik'teki yaygın tavrın aksine, sorgusuz sualsiz müşriklerin -ki kastedilenler kendi mezheplerinden olmayan diğer Müslümanlardır- kadınlarını ve çocuklarını öldürmeyi kabul etmez.⁹⁹ Nitekim Şehristânî, "Sufriyye mensupları müşriklerin çocuklarının öldürülmelerini, kâfir sayılmalarını ve cehennemde ebedî olarak kalmalarını kabul etmediler" diyerek bu duruma dikkat çekmektedir.¹⁰⁰

⁹⁶ Bk. Mustafa Öz, "Kaade", *DİA*, XXIII, 589; Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 171.

⁹⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 139. Ayrıca bk. Müberred, *el-Kâmil*, III, 1221; Taberî, *Tarih*, V, 567; Ahmed Muhammed el-Havfi, *Edebü's-Süyâsiyye fi'l-asri'l-Emevî*, s. 102; Mustafa Öz, "Kaade", *DİA*, XXIII, 589.

⁹⁸ bk. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 87 vd. Krş. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 189-90; el-İsferâyînî, *et-Tabsîr*, 29-30; Âmir en-Neccâr, *el-Havâric*, s. 163-165; Mustafa Öz, "Ezârîka", *DİA*, XII, 45-46.

⁹⁹ Ziyad b. Asfar'a nisbet edilen, günah işleyenleri müşrik kabul etmekle birlikte muhaliflerinin kadın ve çocuklarını öldürmeyi caiz görmeyen bir fırkadır. Mesela bk. Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 173; Âmir en-Neccâr, *el-Havâric*, s. 163-165.

¹⁰⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 139.

Bu bağlamda Sufriyye'nin benimsediği başka bir ilkenin ise *takıyye* olduğu görülmektedir. Bu durum genel Hâricî söylemiyle örtüşmeyen bir tavır olmakla birlikte, Sufriyye tarafından benimsenen diğer ilkelerle bir ölçüde uyumludur. Bu da söz konusu fırkanın katı Hâricî tavırlarını terk ederek, uzlaşmacı ve toplumsallığa doğru evrilme trendine girdiğini göstermektedir. Takıyye konusunda iki aşırı mezhepten birisi Hâricîler diğeri ise Şia'dır. Başlangıçta Hâricîler onu hiçbir şekilde kabul etmezken daha sonra gelen Şia, tam tersine bu ilkeyi her fırsatta kullanma yolunu tercih etmişti. Söz konusu mezhebin bu konudaki katı tavrı tarihi süreç içerisinde belli bir ölçüde yumuşamaya başlamıştır. Nitekim Sufriyye mensupları takıyyenin, amelde değil, ancak sözde câiz olduğunu benimsemişlerdir. Sufriyelerin takıyye'yi en azından belli ölçüde benimsemiş olmaları, onların Müslüman toplum içinde daha rahat yaşamalarını mümkün kılmış olmalıdır. Bu konuya dikkatleri çeken Şehristânî, "*takıyyenin amelde değil, sözde câiz olacağını belirttiler*" diyerek, Sufriyye'nin takıyye anlayışını bildirmiştir.¹⁰¹

Sufriyye'nin söz konusu ilke ile ilgili aldığı kararların toplumsallaşma sürecinde ne derecede etkili bir rol üstlendiği Şehristânî'nin özellikle Ziyad b. el-Asfar'a nispet ederek verdiği bilgilerden rahatlıkla anlaşılmaktadır. Nitekim Sufriyye'den olduğunu bildirdiği Dahhâk isimli birinden nakledildiğine göre Ziyâd'ın, normal şartlarda hareket edilen yerde (Dârü'l-alâniyye) değil de, takıyye ile hareket edilen yerde (Dârü't-takıyye), Müslüman kadınların, oradaki kavmin kâfirleriyle evlendirilmesini câiz görmüştür. Keza Ziyâd b. el-Asfar takıyye halinde bütün sadakaları bir hissede, bir kalemde toplamanın câiz olduğu görüşünde idi. Böylelikle aşırı Hâricî görüşleri terk ederek, daha ılımlı bir tavır sergileyen fırkaların toplum içinde varlıklarını sürdürebilmeleri mümkün olmuştur.¹⁰² Bu durumu İbn Hazm, "*Bugün Hâricîlerden İbâziyye ve Sufriyye fırkasından başka fırka kalmamıştır.*" diyerek doğrulamaktadır.¹⁰³ Zira ona göre de Sufriyeler, görüşleri bakımından Ezârika'dan daha yumuşak diğer gruplardan daha aşırıdırlar. Bu tutum onlara daha çok İslam coğrafyasının doğu bölgelerinde ve Afrika'da yayılarak, buralarda geç tarihlere kadar yaşama şansı vermiştir.

Sufriyye fırkasının itidalli davranışını gösteren diğer bir konu ise *küfür* ve *şirk* meselesinde benimsedikleri inançtır. Onların bu konuda sergiledikleri

¹⁰¹ Şehristânî, *a.g.e.*, s. 139-140; Ayrıca bk. Müberred, *el-Kâmil*, III, 291; Ahmed Muhammed el-Havfi, *Edebül's-Siyâsiyye fi'l-asri'l-Emevî*, s. 102.

¹⁰² Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 172-173.

¹⁰³ *el-Fasl*, IV, 190. Sufriyye'nin genellikle İbâziyye içinde eridiğini kabul edecek olursak günümüzde de aynı durum devam etmektedir. Söz konusu mezhebin Umman sultanlığı ve Zengibar'da resmî mezhep durumunda bulunduğu bilinmektedir.

tavırlarla genel Hâricî geleneğinden ayrılarak, daha ılımlı bir yol tercih ettikleri görülmektedir. Buna göre, biri şeytana uymak, diğeri putlara tapınma şeklinde iki çeşit şirk bulunmaktadır. Yine küfür de, biri nimeti inkâr, diğeri Allah'ı inkâr olmak üzere iki çeşittir. *Berâet* de ikiye ayrılır; biri, sünnet olanı, hadd uygulamasını gerektiren fiilleri işleyen kimselerden uzaklaşmak; diğeri de farz olam ve Allah'ı inkâr edenlerden uzaklaşmaktır.¹⁰⁴ Hâlbuki Ezârika, her kebîrenin (büyük günahın) küfür olduğunu, muhaliflerinin bulunduğu yerin dâr-ı küfür (küfür diyarı) olduğunu, her büyük günah işleyeninin de ebediyen cehennemde kalacağını söyler. Bunlar, *tahkim* konusunda Ali'yi ve iki hakem Ebû Mûsâ ve Amr b. el-As'ı tekfir ederler.¹⁰⁵ Sufriyye ise kendileriyle birlikte isyan ettikleri halde savaşa katılmayanları, inançları kendilerinininkine uyuyorsa tekfir etmemiştir. Ancak İbn Hazm'ın bildirdiğine göre onlardan bir grup günah-ı kebâir işleyenlerin tıpkı puta tapanlar gibi müşrik olduklarını, küçük günahların ise insanı dinden çıkarmayacağını kabul etmişlerdir.¹⁰⁶

Sufriyye fırkasının ılımlı fırkalardan biri olduğu ancak onun itidalinin hiçbir zaman İbâziyye derecesine ulaşamadığını belirtmiştik. Bu durumu hemen bütün inançlarda söz konusu fırkalar arasında yapılacak olan kıyaslamalar açık bir şekilde göstermektedir. *Zina* ve *hadd* konularında ortaya konulan tavırlar, buna örnek olarak zikredilebilir. Buna göre Sufriyye'ye göre zinâ suçu işleyen recmedilmekle birlikte, had uygulaması gerekli olan bir suçu işleyen ve kendisine zina, sîrkat ve kazif gibi fillerden dolayı hadler uygulanan kimse, sadece zâni, hırsız ve kâzif (iftiracı) ismiyle anılır, fakat kâfir ve müşrik diye adlandırılmaz. Ancak namazı terk edenler ve ayaklanma esnasında savaştan kaçmak gibi büyük günahları işleyenler, bu fiilleri sebebiyle kâfir olurlar. el-Yemân b. Ribâb el-Hâricî, Sufriyye'den bir grubun, haram olan bir günah işleyen bir kimsenin, sultânın huzuruna çıkarılıp hadd uygulanıncaya kadar, küfrüne şahadet etmeme; hadd uygulandığında ise kâfir olduğu hususunda bir kısım Beyhesiyye'ye uyduklarını nakleder. Fakat Beyhesiyye, bunlar hakkında hüküm verilinceye kadar onları mü'min veya kâfir olarak isimlendirmezler.

¹⁰⁴ Eş'arî Sufriyye'den birinin, "Biz kendimize göre müminiz, fakat Allah katında imândan çıkıp çıkmadığımızı bilmiyoruz." dediği nakletmiştir. Buna göre şirk ikiye ayrılır: Biri şeytana taat ve itaat anlamına gelen şirk, diğeri ise puta ibâdet demek olan şirkir. Küfür de iki kısma ayrılır: Biri Allah'ın nimetini inkar diğeri ise Allah'ın Rabliğini inkardır. *Berâet* de ikiye ayrılır: Biri had cezalarına çarptırılmış olanlarla ilgiyi kesme, ki bu sünnettir, diğeri ise inkarcılarla irtibatı kesmek ki bu da farzdır. Eş'arî bunu şu şekilde ifade eder: "Sufriyye'nin ve Hâricîlerden çoğunun kabul ettiği görüşlerden biri şudur: Büyük olan her günah küfürdür. Her küfür şirkir. Her şirk ise Şeytan'a ibâdetir." Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 118.

¹⁰⁵ bk. el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 87 vd. Krş. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/189-90; el-İsferâyînî, *et-Tabsîr*, 29-30.

¹⁰⁶ Bk. III, 229.

Sufriyye'den bu grup ise, hadd cezası uygulanıncaya kadar onlara mümin ismini vermeye devam ederler.¹⁰⁷

Son olarak Hâricîliğin en temel görüşlerinden biri belki de var oluş nedeni sayılabilecek olan *imâmet* konusundaki görüşleriyle de genel davranış biçiminden uzaklaşarak, daha ılımlı bir tavır benimsemişlerdir. Şartlara uygun bir imam seçilinceye kadar isyan veya başkaldırının esas alınmasına rağmen, onlara göre insanların başında bir imamın bulunması şart değildir. Hatta Şemrâhiyye ve Sufriyye mensuplarının, tanımadıkları kimsenin arkasında namaz kıldıkları nakledilir.¹⁰⁸ Yine bu inançla bağlantılı olarak Sufriyye'den bir grup, "*Peygamber (s.a.v.)'in gönderilişinden bugüne kadar, yeryüzündeki bütün insanlar, onun getirdiği dini bilmeseler bile, ona inanmaktan sorumludurlar. Kendilerine bu konuda bir şey ulaşmadan ölenler, kâfir olarak ölmüştür.*"¹⁰⁹ diyerek bu düşüncüyü sadece imamla sınırlı tutmayıp, bütün dini içine alacak şekilde genişletmişlerdir.

SONUÇ

İslam Mezhepleri ile ilgili kaynaklardan bazılarında Sufriyye fırkası, Hâricîlerin sonradan oluşan bütün alt fırkalarının neticede kendisinden çıktığı, dört ana fırkadan (*usûlü'l-Havâric*) biri olarak kabul edilir. Bu "ana fırkalar" genellikle Ezârîka, Necedât, İbâziyye ve Sufriyye olarak sıralanmıştır.¹¹⁰ Fırak literatüründe yer alan *usûl* çatısının, tarihsel süreçte Hicri I. yüzyılın ortasından itibaren görülmeye başlayan Hâricî fırkaların ortaya çıkışı ile ilgili açıklamalara dayandığını söylemek mümkündür. Tarihçilerin naklettiği mezheplerin kuruluş öyküsü, ikinci fitne esnasında Basra'da meydana gelen olaylara dayanır. Hâricîlerin değişik fırkalara bölünmesi ise hicri 64/695 yılında gerçekleşmiştir.

Eğer Taberî'nin rivayeti esas alınacak olursa, önde gelen dört Hâricî şahsiyetin İbnü'z-Zübeyr ile Mekke'de görüşmek üzere Basra'dan ayrıldıkları ve bunlar Nafi b. el-Ezrak, Abdullah b. Saffar, Abdullah b. İbâz ve Hanzale b. Beyhes oldukları söylenmektedir. Bu isimlerin her biri daha sonra Hâricî mezhebinden ayrılarak alt fırkaları oluşturan Hâricî gruplara isimlerini verdiği

¹⁰⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 118; Ayrıca bk. Ahmed Muhammed el-Havfi, *Edebü's-Süyâsiyye fi'l-asri'l-Emevi*, s. 102; Âmir en-Neccâr, *el-Havâric*, s. 163-165; Mustafa Öz, "Ezârîka", *DİA*, XII, 45-46.

¹⁰⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 126.

¹⁰⁹ *el-Fasl*, IV, 190-191;

¹¹⁰ Mesela bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, s. 101; Neşvân b. Saîd el-Himyârî, *el-Hûri'l-îyn*, (ed. K. Mustafa), Tahran 1973, s. 178; Mustafa Öz, "Ezârîka", *DİA*, XII, 45-46.

için önem arz etmektedir. İbnü'z-Zübeyr'in katı Hâricî doktrinel isteklerini kabul etmekte isteksiz davranması üzerine, söz konusu dört kişi hayal kırıklığı içinde Basra'ya geri dönme kararı aldıkları ve kısa bir süre sonra da birbirlerinden ayrıldıkları bildirilmektedir. Nafi, Ezârîka'nın aşırı ayrılık yanlısı tavırlarını tasvip etmediği için onları terk etmiş; diğerleri ise neticede Necde b. Amir'e katılacakları Yemâme'ye yönelirler. Nafi'nin geride kalan ılımlı Basra Hâricîlerine gönderdiği bir mektup, İbn Saffâr ile İbn İbâz'm arasında ayrılıklara neden olur ve böylelikle Sufriyye ve İbâziyye'nin oluşumuna neden olur.¹¹¹

Hâricî hareketi içerisinde, ayrılma hikâyesini yapmacık görüldüğünü ileri sürenler temel fırkalara ismini veren Hâricî liderlerin tümünün ayrılık noktasındaki konumlarının fazla net olması ve dört isimden (İbnü'l-Ezrak, İbn Saffâr, İbn İbâz) üçünün, renklere işaret etmesinin izahatların yazınsal veya edebî kaygılarla şekillenmiş olduğunu açık bir şekilde gösterdiğini ifade etmişlerdir. Bu durum, çağdaş araştırmacılardan bazılarının İbn Saffâr'm tarihsel varlığı konusunda şüpheye düşmesine neden olmuştur. O genellikle mezhepler tarihi yazarları tarafından Ziyâd b. el-Asfar olarak bilinmekte ve ayrıca o, Nu'mân b. Sufri, Ubeyd el-Asfar, Abdallâh b. Saffâr, olarak ve hatta Emevî komutam Mühelleb b. Ebî Sufre ismiyle de ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, ilk asırda, Basra'da bağımsız bir Sufri grubun bulunduğu genel kabul görmüştür.

Hâricilerin farklı eğilimlerin temsilcileri durumunda bulunan gruplar fırkalaşma ile neticelenmiş ve bunlar da kendi aralarında katı tavırları ile ün salan Ezârîka'dan ılımlı bir tavır sergileyen İbâziyye'ye kadar farklılıklar göstermiştir. Sufriyye benimsediği inanç esasları ve uygulamaları ile Ezârîka'dan daha ılımlı olmakla birlikte başlangıçta İbâziyye derecesine ulaşmamıştır. Ancak Sufriyye mensupları toplumsallaşma sürecine girmiş ve zamanla İbâziyye ile aynı düşüncüyü paylaşmaya başlamıştır. Başlangıçta Sufriyye, İbâziyye ile zaman zaman savaşmakla birlikte, gerek onlara yenilmesi gerekse geri kalan Sufriyye taraftarlarının İbâziyye görüşlerini benimsemeleri onların İbâziyye içinde erimelerine neden olmuştur.

¹¹¹ Mesela bk. Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, Kahire 1380/1960, V, 563-569, (Ebû Mihnaf'tan); Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Isparta 2001, s. 99; Ayrıca bk. Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alien Islam*, Berlin 1901, s. 28; Âmir en-Neccâr, *el-Havâric*, s. 163-165.